

Abdestte Ayağı Yıkamanın veya Mesh Etmenin Fıkhî Boyutu*

The *Fiqhî* Perspective of the Washing or Anointing the Feet During the Act of Ablution

Mehmet Ali Aytekin**

Öz

Fakihlere göre abdestin farzlarından birisi ayakların yıkanmasıdır. Bu, İslâm'ın bidayetinden itibaren Müslümanların kahir ekseriyeti tarafından böyle kabul edilmiş ve bu şekilde uygulanagelmıştır. Ancak son zamanlarda akademik düzeyde yapılan bazı çalışmalarda çıplak ayağa mesh etmenin farz olduğu iddia edilmiş; gerekçe olarak da mesh ile ilgili delillerin daha güçlü olduğu söylenmiştir. Bu meselede Ehl-i sünnet ile Şîa'yı iki taraf olarak gösterip Ehl-i sünnet âlimlerinin mesh hakkındaki delilleri görmediği ve görmezlikten geldiği ileri sürülmüştür. Ahkam ile alakalı bir konu olması itibariyle mesele fıkhî açıdan incelendiğinde söylemlerin ve iddiaların ilmi olmadığı; görüşlerini ispat edebilmek için söylem sahiplerinin bazı delilleri çarpıttıkları görülecektir. Her şeyden önce bu mesele, Ehl-i sünnet ile Şîa'nın arasında değil; İmâmiyye Şîa'sı ile diğer tüm Müslümanlar arasında hicri ikinci asırdan itibaren yaşanan köklü bir ihtilafır. Asırlardır abdest alırken ayakları yıkamanın hiçbir problem olmadığı ve günümüzde de herhangi bir problem teşkil etmediği bir coğrafyada hakikatin hilafına bu tür görüşlerin dile getirilmeye başlanması; abdestte mesh etmenin doğru, yıkamanın yanlış olduğu şeklinde bir algı oluşturulmaya çalışılması konunun fıkhî boyutunu akademik düzeyde ele almayı zorunlu kılmıştır. Bu nedenle makalede abdestte ayakların yıkanması ve mesh edilmesi, fıkhî açıdan ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Abstract

According to faqih who is expert in fiqh, one of the farqs of Wuđū is to wash feet. This has been practiced in this form since its approval by the overwhelming majority. However, some the recent academic studies, regarding this issue, claims that the act of anointing naked feet is farqs as the evidences, related to the practice of anointing, supports this implementation. At this point, it is argued that Ahl-i Sunnah and Shia are two different sides conflicting with each other, and scholars of the Ahl-i Sunnah side were said to have neglected to some references related to the function of anointing. However, when these concerns are examined in the light of the fiqh perspective, it is visible that some of ravi, who is receiving riwayat, consciously manipulated some of the evidence or references to prove that their own theories are solely truth. Actually, it did not refer to a problematic issue between Ahl-i Sunnah and whole Shia however as we know that there were some conflicts about this issue between one part of Shia, belonging to Imamiyye sect and rest groups of the Muslims even in earlier. Throughout the centuries and even at our present it has not been regarded as a mistake or problem to wash feet during the act of ablution, it does not refer to any problem or wrong practice. However, the fact that some of the recent ideas which are conflicting with truth and manifesting an overview that anointing is better than washing completely and physically, made essential to necessitate deeply this issue in an academic manner. Therefore, in this article, the practice of washing feet and the practice of anointing are extensively examined through by fiqh perspectives.

Anahtar kelimeler: Fıkıh, Ehl-i sünnet, Şîa, Çıplak Ayak, Abdest, Yıkamak, Mesh Etmek

Keywords: Fiqh, Ahl-i Sunnah, Shia, Ablution, Naked Feet, Washing, Anointing

* Makale Geliş Tarihi: 23.10.2020, Makale Kabul Tarihi: 27.12.2020

** Dr. Çankırı Karatekin İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, maliaytekin@hotmail.com, Orcid: 0000-0002-0318-7515.

GİRİŞ

İslâm tarihinde Hz. Peygamber'in ahirete irtihalinden sonra Müslümanlar arasında ihtilaflar eksik olmamıştır. Bunlar genel olarak siyasî, itikâdî ve fikhî ihtilaflar olmak üzere üç kısımda değerlendirilir.

Siyasî ihtilaflar zaman zaman Müslümanlar arasında istenmeyen kanlı çarpışmalara neden olurken, itikâdî ihtilaflar da çoğu kez Müslümanların birbirini tekfir etmelerine, zındıklık ve fasıklıkla itham etmelerine neden olmuştur. Esasında İslâm'ın vahdaniyetine, Müslümanların birlik ve beraberliğine aykırı olan bu tür ihtilaflar İslâm'ın tasvip etmediği, Kur'ân ve sünnette yasaklanan ihtilaflardır. Fıkıh ilminin bir nevi karakteristik özelliği olan fikhî ihtilaflar ise işin erbabı tarafından zenginlik kabul edilerek ümmet için rahmet vesilesi olarak görülmüştür.¹

Fikhî ihtilaflarla ilgili genel durum bu olmakla birlikte fikhî meselelerdeki bazı farklılıklar itikâdî mezheplerin ayırt edici bir görüşü haline gelmiştir. Bunlardan biri abdest alırken ayakların yıkanması veya çıplak ayaklar üzerine mesh edilmesidir. Ehl-i sünnet âlimleri abdest alırken ayakları yıkamayı, Şîa'nın İmâmiyye/İsnâaşeriyye² koluna mensup âlimler de ayakları mesh etmeyi abdestin farzı olarak kabul etmektedirler.³ Bu mesele, iki grup arasında fikhî ihtilaf boyutunu aşarak Ehl-i sünnetten veya İmâmiyye Şîa'sından sayılmanın ayırt edici bir vasfı haline gelmiştir.

Ehl-i sünnet olan Müslümanların yaşadığı ülkelerde tarihten günümüze abdest alırken ayağın yıkanması Müslümanlar tarafından kabul gören ve amel edilen bir görüş

¹ Fikhî ihtilaflar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İsa Atcı, "İslâm Düşünce Tarihinde Fikhî İhtilâf", *Mütefekkir* 7/13 (30 Haziran 2020), 13-34.

² Şîi grupların en büyüğü olan ve mezhepler tarihiyle ilgili bazı kitaplarda Râfıza/Revâfiz (Râfiziler) ismiyle anılan bu fırka, imameti dinin temeli saydıkları için İmâmiyye; on iki imam inancını iman esası olarak kabul ettikleri için İsnâaşeriyye; amelde Ca'fer es-Sâdık'ın fikhini uyguladıkları için de Ca'feriyye olarak bilinir. İmâmiyye'yi diğer Şîi gruplardan ayıran iki temel ilke vardır: 1. İmamların nasla tayini, 2. On iki masum imama inanmak. Bu iki iman ilkesini kabul etmeyen kişi İmâmiyye'den olamaz. Bunlara göre imamlar göklerde, yerlerde, cennette, cehennemde, yaratılmış ve kıyamete kadar yaratılacak her şeyi bilirler. İmamlar masumdur ve onlardan nakledilen her şey hadis/sünnet kabul edilir. İmâmiyye dinî hükümlerin tespitinde Ehl-i beytten gelecek bilgiyi şart koşmuş; sahabe veya tâbiûn âlimlerinin görüşlerine itibar etmemiştir. Bk. Ömer Özpınar, *Şîi Hadis Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 39-40, 57, 61-62, 69-70, 73, 75,77, 79, 121, 123, 141, 175-176.

³ Ayağa meshin farz olduğunu mezhep veya grup halinde kabul eden sadece İmâmiyye Şîa'sıdır. İlgili bahiste daha ayrıntılı durulacağı üzere Şîa'nın Zeydiyye, Haricilerin İbâziyye kolları da yıkamanın farz olduğunu kabul etmektedirler.

olmuştur. Ehl-i sünnet inancının hâkim olduğu ülkemizde de bu durum böyle devam edegelmiştir. Ne var ki, son yıllarda bazı akademisyen ve araştırmacılar çıplak ayağa mesh etmenin abdestin farzı olduğunu iddia etmişler ve iddialarını bazı akademik çalışmalara taşıyarak gündem oluşturmuşlardır. Şîa'nın fikri ve gerekçeleri ile büyük oranda paralellik arz eden bu görüşün, halk düzeyinde olmasa da akademik düzeyde her geçen gün revaç bulduğu görülmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, bu görüşü benimseyen kişiler konuyu zaman zaman farklı platformlarda tartışmaya açarak gündem oluşturmaya ve taraftar kazanmaya devam edeceklerdir.

Esasında içinde yaşadığımız toplumun dinî hassasiyeti, yapısı ve anlayışı gereği bu mesele toplum düzeyinde ve ilmî çevrelerde herhangi bir sorun oluşturmamaktadır. Müslümanların abdest alırken ayaklarını yıkamama gibi bir problemleri olmadığı gibi ayak yıkamayı kendine sorun yaparak abdesti ve namazı terk eden bir Müslüman da - bildiğimiz kadarıyla- bulunmamaktadır. Bu nedenle abdestte ayakları mesh meselesini gündemde tutmak topluma ve ilim dünyasına hiçbir katkı sağlamayacaktır. Ayakları mesh etmenin kolaylık olduğunu ileri sürmek namaz kılanların sayısını artırmayacak, aksine toplumda İslâm'ın tasvip etmediği ve yasakladığı ihtilafların başlamasına ve zamanla kökleşmesine neden olacaktır. Asırlardır Ehl-i sünnet ile İmâmiyye arasında temel ihtilaflardan biri olan ve geçen bunca zamana rağmen halledilemeyen bir meseleyi akademik düzeyde gündeme getirmek ilim dünyasına da herhangi bir katkı sağlamayacaktır.

Mesele hakkında bu kanaatte olmamıza ve meseleyi gündemde tutmanın doğru olmadığına inanmamıza rağmen konu hakkında yapılan bazı çalışmalar abdestte çıplak ayağa mesh etmenin fikhî boyutunu ele almayı zorunlu kılmıştır. Zira bu tür çalışmalarda abdest ayetinin cer kıraati öne çıkarılmış, bunun doğal uzantısı olarak da çıplak ayağa mesh etmenin farz olduğu ifade edilmiş; nasb kıraatinin Arap dil kaidelerine, yıkama hükmünün de Kur'ân'ın ruhuna ve bütünlüğüne aykırı olduğu iddia edilmiştir.⁴ Hatta nasb kıraatiyle okuyanların tutarlı bir izahının olmadığı söylenmiştir.⁵ Esasında bu tür

⁴ Ayşe Ulya Özek, *Mâide Sûresi 6. Ayet Bağlamında Ayağa Mesh Meselesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 147-148, 151-153, 157-159.

⁵ Süleyman Ateş, "Kur'ân ve Sünnetin Işığında Abdestte Ayakları Meshetme veya Yıkamanın Hükümü", *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* 3/4 (1989), 189, 191.

iddia ve söylemler, alanında otorite olan onlarca hatta yüzlerce Arap Dili ve Belagati âliminin, kıraat imamlarının, müfessirlerin ve müctehidlerin de aralarında yer aldığı İslâm dünyasının kahir ekseriyetini, fasih bir Arapça ile inen Kur'ân'ı Arapçanın kurallarına aykırı bir şekilde okumakla ve Kur'ân'ın bütünlüğüne aykırı hareket etmekle itham etmektedir.

Abdest ayeti olarak bilinen Mâide sûresi altıncı ayeti bir ahkam ayetidir. Hatta İbnü'l-'Arabî'nin ifadesiyle Kur'ân-ı Kerîm'de en fazla hüküm ihtiva eden ahkam ayetlerinden biridir.⁶ Bu nedenle abdestte ayağı yıkamanın veya çıplak ayağa mesh etmenin fikhî boyutu büyük önem arz etmektedir. Buna rağmen günümüzde yapılan çalışmalarda genellikle ilgili ayetin kıraat şekli ve konu ile alakalı hadisler üzerinde durulmuş, fikhî bir konu olması itibariyle fikhî doğrudan ve yakından ilgilendiren bu meselenin fikhî yönü göz ardı edilmiştir. Halbuki müctehidlerin konuyu ele alırken hangi delilleri dikkate aldıkları, delillerin tercihinde hangi usul kaidelerinden hareket ettikleri ve sonuçta nasıl bir hükme vardıkları konunun aydınlığa kavuşması hususunda çok önemli katkılar sağlayacaktır.

Bu nedenle makalede abdest alırken ayakları yıkamanın veya çıplak ayaklara mesh etmenin fikhî boyutu ele alınacaktır. Konuyu yakından alakadar eden ve daha önce üzerinde çalışılan kıraat farklılığına ve ilgili hadislere zaruret miktarı temas edilecek, özellikle bu iki meselede ayrıntıya girilmeden daha önce yapılan çalışmalara atıflarla iktifa edilecektir.

1. KONU İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR

Abdestte ayakları yıkamak veya çıplak ayağa mesh etmek yaklaşık hicri ikinci asırdan itibaren meydana gelen derin ihtilaflardan biridir. Buna binaen konu hakkında gerek ilgili ayetin tefsirinde gerekse fıkıh kitaplarında abdestin farzları bahsinde detaylı bilgilere yer verdikleri gibi müstakil risaleler halinde de konuyu ele almışlardır. Tarihi süreçte yapılan tüm bu çalışmalardan bahsetmek makalenin hacmini aşacaktır. Bu

⁶ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh İbnü'l-'Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed İbrâhîm el-Hıfnâvî (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2011/1433), 2/49-50.

nedenle burada ülkemizde akademik düzeyde konu ile alakalı yapılan çalışmalar üzerinde kısaca durulacaktır.

Görebildiğimiz kadarıyla bu mesele, Süleyman Ateş'in abdest ayetini tefsir ederken çıplak ayaklara mesh etmenin farz olduğunu söylemesi ile ülkemizde gündeme gelmiş; bunu, reddiye sadedinde yazılan makaleler takip etmiştir. İlk olarak Ateş'e reddiye mahiyetinde Mücteba Uğur tarafından bir makale yazılmıştır.⁷ Bunun üzerine Ateş de karşı cevap olarak bir makale ele almıştır.⁸ Remzi Kaya kıraat imamlarına göre abdest ayetinin nasb ve cer kıraatini; Abdülmecit Okcu abdest ayeti hakkında Taberî'nin görüşlerini ihtiva eden birer makale kaleme almışlardır.⁹ Serdar Murat Gürses yüksek lisans tezi olarak abdestle ilgili Kütüb-i Sitte'de geçen tüm rivayetleri metin ve senet açısından değerlendirmiştir.¹⁰

Ayşe Ulya Özek de konuyla ilgili bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Bu çalışmaya göre; abdest ayeti nasb veya cer okunsa da ayetten çıkan hüküm, çıplak ayağın mesh edilmesidir. Mestler üzere meshin cevazı da çıplak ayaklara meshin farz olduğunun delilidir. *ويل للأعقاب* hadisi, abdest alırken ayakta kuru yer kalması ile ilgili değil, ayakta idrar gibi herhangi bir necaset varken ayağın mesh edilmesi ile ilgilidir. Ayağında kuru yer kalan bir kişiye Hz. Peygamber'in "... dön, abdestini tekrar al" şeklindeki rivayet gusül abdesti ile ilgili olabilir. Hz. Osman'ın, hilafeti döneminde çıplak ayağını mesh etmesi ve sahâbenin bunu tasdik etmesi bu dönemde de ayağın mesh edildiğini gösterir.¹¹

⁷ Bk. Mücteba Uğur, "Kur'ân-ı Kerim ve Sünnete Göre Abdestte Ayakların Yıkanması", *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* 3/2 (1989), 16-28. Uğur makalesinde sonuç olarak, ayağın yıkanmasını emreden ve buna delalet eden hadisler karşısında çıplak ayakların meshine delalet eden rivayetlerin şaz olduğunu, bunlara hüküm bina edilemeyeceğini ifade etmiştir.

⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Ateş, "Kur'ân ve Sünnetin Işığında Abdestte Ayakları Meshetme veya Yıkamanın Hükümü", 188-193.

⁹ Remzi Kaya, "Kıraat Açısından Abdest Ayeti", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (1993), 255-265; Abdülmecit Okcu, "Taberî Tefsirinde Abdest Ayetinin Yorumu Ve Taberî'nin Konuyla İlgili Görüşleri Üzerine Bazı Mülâhazalar, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (30 Haziran 2003), 216-246. Okcu makalesinde Taberî'nin nasb ve cer kıraatini birleştirerek ayakların su ile yıkanıp mesh edilmesi/ovalanması şeklinde mantıklı ve tutarlı bir hüküm ortaya koyduğunu ifade etmiştir.

¹⁰ Bk. Serdar Murat Gürses, *Kütüb-i Sitte'deki Abdest ve Çıplak Ayağa Meshle İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 11-177. Gürses çalışmasında, ayağın yıkanması hususunda gelen rivayetlerin mütevatir olduğunu; nasb ve cer kıraatinin Arap dili kurallarına göre doğru olup hakem olarak sünnete gidilmesi gerektiğini ifade etmiştir.

¹¹ Hz. Osman, abdestte ayakların yıkanması hususunda kendisinden en fazla sahih hadis rivayet edilen sahâbilerden biridir (Ayrıntılı bilgi için bk. Gürses, *Kütüb-i Sitte'deki Abdest ve Çıplak Ayağa Meshle İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi.*, 67-76, 141-154). Buna rağmen yazarın, Hz. Osman'ın, hilafeti

Ehl-i sünnet uleması sadece yıkama ile ilgili rivayetleri dikkate alarak yıkamanın farz olduğunu söylemiştir. Ayakların yıkanmasını gerekli görenler ilgili ayete Arapça dil kurallarına uygun olmayan yorumlar getirmişlerdir. Mâide sûresinin altıncı ayeti, Nisâ sûresinin kırk üçüncü ayetini nesh ederek abdest konusunda daha hayırlı ve daha kolay bir hüküm getirmiştir.¹² Yıkama ile ilgili rivayetler abdest ayetinden önceye; mesh ile ilgili rivayetler ise abdest ayetinden sonraya aittir. Zira Cerîr b. Abdullah'ın “*Ben Mâide suresi nazil olduktan sonra Müslüman oldum. Allah Rasûlü'nün mesh ettiğini Müslüman olduktan sonra öğrendim*” şeklindeki sözü buna delildir.¹³ Çıplak ayağa mesh eden kişi

döneminde çıplak ayağa mesh ettiğini başka bir yazarın çalışmasından yaptığı nakille iddia etmesi, bu olayı Hz. Osman'ın çıplak ayağa mesh ettiğine delil göstermesi ve çalışmanın ilerleyen sayfalarında bunu kesin bir bilgi gibi birkaç kez tekrar etmesi hakikatleri çarpıtmanın tipik bir örneğidir. Benzer çarpıtmalara yeri geldiğinde temas edilecektir. Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde geçen bu rivayet lafzı itibarıyla hem meshe hem de yıkamaya ihtimali olan bir rivayettir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnavût ve diğerleri (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001/1421), 1/522 (No. 487). Kaldı ki, Ahmed b. Hanbel'de sarîh ifadelerle Hz. Osman'ın ayağını yıkadığına dair birçok rivayet yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/474 (No. 415), 1/489 (No. 435), 1/490 (No. 436), 1/524 (No. 489). Ayrıca yazarın bahsettiği bu olay diğer hadis kitaplarında “... sonra ayağını yıkadı” şeklinde rivayet edilmiştir. Örneğin bk. Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm, *et-Tahûr*, thk. Hasen Mahmûd Selmân (Cidde: Mektebetü's-Sahâbe, 1994/1414), 163 No. 76; Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer, *es-Sünen*, thk. Şuayb Arnavût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004/1416), 1/147 No. 284). Şayet yazarın ifade ettiği gibi Hz. Osman çıplak ayağa mesh etmiş olsaydı bu durumun tevatür derecesinde haberlerle sabit olması gerekirdi.

¹² Mezkûr iki ayet arasında nesh iddiasında bulunmak tam bir garabet örneğidir, usuldeki nesh konusunu hiç anlamamış olmanın bariz bir göstergesidir. Usulde asıl olan her bir nas ile müstakil olarak amel etmektir. İki nas arasında tenâkuz olur, her biri ile amel edecek şekilde nasları tevîl imkânı da bulunmazsa o zaman nesh iddiası gündeme gelir. Mâide sûresi altıncı ayet ile Nisâ sûresi kırk üçüncü ayet arasında en küçük bir tenakuz söz konusu değil ki, aralarında nesh iddia edilsin. Muteber kaynakların hiçbirinde de böyle bir görüş dile getirilmemiştir. Kaldı ki, İbnü'l-'Arabî Mâide sûresi altıncı ayetin Nisâ sûresi kırk üçüncü ayetten önce nâzil olduğunu, Mâide sûresindeki teyemmüm hükmünün, sonra nazil olan Nisâ sûresi kırk üçüncü ayette de tekrar edildiğini ifade etmektedir. (Bk. İbnü'l-'Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/587). Nisâ kırk üçüncü ayette abdest ile alakalı herhangi bir hüküm de geçmemektedir. Bu ayet ile başka bir ayet arasında nesh iddia edilmiş ama söz konusu ayet Mâide sûresinin altıncı ayeti değil, doksanıncı ayetidir. Bu iddiayı Fahrüddîn er-Râzî tezîf sığası ile nakletmiş, ancak kendisi nesh iddiasını kabul etmemiştir (bk. Fahrüddîn er-Râzî, Muhammed b. Ömer, *et-Tefsîru'l-kebîr* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997/1417), 4/87-88).

¹³ Yazar, bu ve benzeri rivayetleri bağlamından kopararak ve çarpıtarak mesh hakkındaki görüşünü ispat etme cihetine gitmektedir. Zira rivayetlerin zahirinden bunların mestler üzerine mesh ile ilgili olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Nitekim yazarın kaynak gösterdiği Dârekutnî bu rivayetleri, “el-Mesh ale'l-huffeyn” başlığı altında rivayet etmiştir. Buradaki tüm rivayetler mestler üzerine mesh hakkındadır. Cerîr'den gelen rivayet de aynen şu şekildedir:

رَأَيْتَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَمْسُحُ عَلَى خُفَّيْهِ قَالُوا بَعْدَ تَوَلَّى الْمَاءِ؟ قَالَ: إِنَّمَا أَسْلَمْتُ بَعْدَ تَوَلَّى الْمَاءِ

Ayrıntılı bilgi için bk. Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, thk. Şuayb Arnavût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/2004), 1/355-369.

ayet ve hadislere uygun hareket etmiş olur.¹⁴ Nasb kıraati Arap dil kurallarına göre uygun değildir.¹⁵

Serdar Murat Gürses mesh ile ilgili tüm rivayetleri senet ve metin yönünden tahlil eden;¹⁶ Mustafa Hayta, Şîf âlim el-Kerâcîkî'ye (öl. 449/1057) ait *el-Kavlü'l-mübîn an vücûbi meshi'r-ricleyn* adlı risalenin tercüme ve değerlendirilmesini içeren;¹⁷ Sefa Atik de Şîf âlim Şeyh Müfid'in (öl. 413/1022) *el-Mesh ale'r-ricleyn* adlı risalesini ihtiva eden¹⁸ birer makale yazmışlardır.

Modern dönemde Şîf âlimlerden Meylânî de *el-Mesh ale'r-ricleyn fi'l-vüdû'* adlı risale tarzı bir eser kaleme almıştır. Meylânî eserinde ayağı mesh etmenin farz, yıkamanın batıl olduğunu; kıraat farklılığından hareketle yıkama ve mesh arasındaki muhayyerlik iddiasının doğru olmadığını; meshe delalet eden hadislerin Ehl-i sünnet âlimleri tarafından tahrif edildiğini söylemiştir. Yazarın sonuç kısmında Ehl-i sünnet âlimlerini kastederek *أصبحوا صفر اليدين من الكتاب و السنة* demesi çalışmanın ne kadar yanlı yapıldığını ortaya koymaktadır. Öylesine ki, yazar *Mebûsât, Şerhu Fethu'l-kadîr, Muğnî, Tefsîr-i kebîr* gibi

¹⁴ Şayet ayaklarını mesh eden kişi ayet ve hadislere uygun hareket etmiş olursa bunun dışındaki her türlü amelin ayet ve hadislere aykırı olması ve dolayısıyla sahih olmaması gerekir. Buna rağmen yazar, ayağını yıkayan kişinin abdestinin geçerli olduğunu söylemekle tutarsız bir görüş serdetmiş olmaktadır. Esasında İmâmîyye'nin, ayağını yıkayan kişinin abdestinin batıl olduğunu söylemesi bu anlamda kendi içinde tutarlı bir görüştür. Ancak bir şeyin kendi içinde tutarlı olması onun doğru olduğu anlamına gelmemektedir.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Özek, *Mâide sûresi 6. Ayet Bağlamında Ayağa Mesh Meselesi.*, 29-169. Söz konusu çalışmada temel kaynakları referans almadığı ve büyük oranda Şîf kaynaklardan istifade ettiği anlaşılan yazarın iddia ve fikirleri, faydalandığı kaynaklara atıf yapmadan kendisinin tespit ettiği hususlarmış gibi ortaya koyması dikkat çekmektedir. Burada iddia edilen fikirlerin, gerekçelerin, Ehl-i sünnet âlimlerinin delillerine yönelik eleştirilerin, rivayetlerin tahlil ve tevillerinin biraz sonra zikredeceğimiz Şîf yazarların eserlerindeki fikir, gerekçe, eleştiri, tahlil ve tevillerle birebir aynı olduğu görülmektedir. Yazar, özellikle değerlendirmelerin yer aldığı dördüncü bölümde asli ve temel kaynakları referans alsaydı; bu imkana sahip değilse en azından hadislerle ilgili daha önce yapılan çalışmalarda ortaya konulan verilere itibar etseydi muhtemelen daha sağlıklı sonuçlar elde ederdi.

¹⁶ Serdar Murat Gürses, "Çıplak Ayağa Meshle İlgili Rivayetlerin Tahlili", *HADİTH* 1 (31 Aralık 2018), 4-38. Gürses sonuç olarak makalesinde; on sahâbiden rivayet edilen mesh hakkındaki hadislerin bir kısmının çıplak ayağa mesh ile ilgisinin olmadığını; ilgili olanların da doğrudan meshe delalet etmediğini ifade etmiştir.

¹⁷ Mustafa Hayta, "Ayakları Mesh Etmenin Vâcip Olduğuna Dair Bir Risale", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2018), 147-159.

¹⁸ Sefa Atik, "Şeyh Müfid'in Ebû Cafer en-Nesefî ile Münazarası -Abdestte Ayakları Mesh Etme Bağlamında-", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2018), 99-127.

sünnî âlimlere ait eserlerde dahi abdest ayetinin, nasb veya cer okunsa da yine meshin vücûbiyetine delalet ettiği bilgisinin yer aldığını iddia edebilmiştir.¹⁹

Esasında önce zikrettiğimiz Şîî âlimlere ait iki risalenin de tamamen mezhep taassubuyla ve yanlı bir şekilde yazıldığı görülmektedir. İdeolojinin ön planda olduğu bir kitleye mensup olan yazarların meseleyi yanlı ve mezhep taassubuyla ele almaları anlaşılabilir bir durumdur.²⁰

Tekrara düşmemek için burada, konu ile alakalı yapılan çalışmalar hakkında biraz ayrıntılı bilgi verilmiştir. Yeri geldiğinde ilgili konularda ayrıntıya girmeden yapılan çalışmalara atıfla iktifa edilecektir.

2. İHTİLAFIN NEDENLERİ

Abdestte ayakların yıkanması veya ayaklara mesh edilmesi konusunda ihtilafın temel nedeni abdest ayeti olarak bilinen Mâide sûresi altıncı ayetteki kıraat farklılığıdır.

Ayet şu şekildedir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ

Meali: “Ey iman edenler! Namaz kılacağınızda yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın. Başlarınızı mesh edip her iki topuğa kadar da ayaklarınızı yıkayın.”

Ayetteki *أرجلكم* kelimesini kıraat imamlarından İbn Âmir (öl. 118/ 736), Âsım’ın (öl. 127/ 745) râvisi Hafs (öl. 180/796), Nâfi (öl. 169/785), Kisâî (öl. 189 /805) ve Ya’kûb

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Ali el-Hüseynî Meylânî, *el-Mesh ale'r-ricleyn fi'l-vudû'* (Kum: Merkezi'l-Ebhâs ve'l-Akâidiyye, 1379/1959), 19-38. Ehl-i sünnetin meşhur âlimlerinden yaptığı bu nakilde yazarın hakikatleri çarpıtıldığı rahatlıkla görülmektedir. Zira isimleri zikredilen âlimlerin tamamı abdestte ayakların yıkanması gerektiği görüşüne sahiptir ve gerçek yazarın iddia ettiği değildir. Örneğin *el-Meshûl* adlı eserinde Serahsî doğru olan kıraatin nasb olduğunu, ayetin mecrûr okunması durumunda da *الأرجل* kelimesinin *الأيدي* kelimesine atfedildiğini ama cerr-i civârîden dolayı mecrûr okunduğunu açıkça ifade etmektedir (Bk. Şemsüddîn Ebû Bekr es-Serahsî, *el-Meshûl*, thk. Halil Muhyiddîn el-Meys (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1431/2010), 1/79. Fahrüddîn er-Râzî de bunu, meshi savunanların görüşü olarak nakletmektedir (Bk. Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, 4/305-306).

²⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. eş-Şeyh Müfid Muhammed b. Muhammed el-Ukberî, *el-Mesh ale'r-ricleyn*, thk. Mehdi Necef (Kum: Müessesetü Âli'l-Beyt, 1991/1413), 17-30; Ebû'l-Feth Muhammed b. Ali el-Kerâcîkî, *el-Kavlü'l-mübîn an vücûbi meshi'r-ricleyn*, thk. Ali Mûsâ el-Ka'bî (Kum: Müessesetü Âli'l-Beyt li İhyâi't-Türâs, 1998/1419), 19-38.

(öl. 205/821) mansûb olarak; İbn Kesîr (öl. 120/ 738), Âsım'ın ikinci râvisi Şu'be (öl. 193/808), Ebû Ca'fer (öl. 130/747), Ebû Amr (öl. 154/771), Hamze (öl. 156/773) ve Halef (öl. 229/844) ise mecrûr olarak okumuşlardır.²¹

Meseleye kıraat ilmî açısından bakıldığında abdest ayetindeki *أرجلكم* kelimesinin nasb ve cer kıraatinden her birinin mütevatir ve sahih bir kıraat olduğunda herhangi bir şüphe görülmemektedir. Zira bu kelimeyi kıraat imamlarının yarısının mansûb, diğer yarısının da mecrûr olarak okumaları bu sonuca ulaştırmaktadır. İslâm dünyasında yaygın olarak okunan Âsım ve Nâfi kıraati ile aynı zamanda nahiv ilminin otoritelerinden biri olan Kisâî kıraatinde bu kelimenin mansûb okunması bunu teyit etmektedir. Sonraki dönemde Ferrâ' (öl. 207/822), Zeccâc (öl. 311/923), Nehhâs, (öl. 338/950) ve Ukberî (öl. 616/1219) gibi hem Arap Dili ve Belagati alanında hem de tefsir ilminde otorite olan pek çok âlim de nasb ve cer kıraatini sahih görmekle birlikte nasb kıraatini tercih etmektedir. Hatta Nehhâs, her iki kıraatin hükmü ile amel etmiş olmak için, yıkama ve meshi cem edip ikisinin de farz olduğunu söyleyen görüşün en güzel görüş olduğunu söylemektedir.²²

Dolayısıyla nasb kıraatinin Arap dili ve belagati kurallarına aykırı olduğu, kelime mansûb okunduğunda ayetteki mucizevi üslup ve ahengin kaybolacağı şeklindeki iddia ve söylemler ilmî değildir, hakikati yansıtmamaktadır.²³

²¹ Ebû Amr ed-Dânî, Osman b. Saîd, *Câmiu'l-beyân fi'l-kirâati's-seb'î'l-meşhûra*, thk. Mehmet Kemal Atik (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık, 1999/1420), 2/114-115; Muhammed Sâlim Muhaysin, *el-Hâdî Şerhu Tayyibeti'n-neşr fi'l-kirâati'l-aşr* (Beirut: Dâru'l-Cil, 1997/1417), 2/168-169. Mez-kûr kıraatlerden İbn Âmir, İbn Kesîr, Âsım, Ebû Amr, Hamze, Nâfi ve Kisâî kıraatlerine kıraat-i seb'a, diğer üç kıraatle birlikte hepsine kıraat-i aşere denir. Bugün İslâm ülkelerinde kıraat ilmi aşere ölçüsünde devam etmekle birlikte Kuzey Afrika'da Nâfi kıraatinin Verş rivayeti, Sudan ve çevresinde Ebû Amr kıraati, diğer İslâm ülkelerinde de Âsım kıraatinin Hafs rivayeti yaygın olarak okunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Abdülhamit Birişik, "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık, 2002), 25/428-429.

²² Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ', *Meâni'l-Kurân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî vd. (Mısır: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, tsz.), 1/302; Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kurân ve l'râbüh* (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1988/1408), 2/152-154; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Mısri en-Nehhâs, *l'râbü'l-Kurân* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000), 1/259; Ebû'l-Bekâ Muhibbüddîn el-Hüseyn el-Ukberî, *et-Tibyân fi l'râbi'l-Kurân* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998/1419), 1/335.

²³ Konu hakkında ayrıntılı bilgi, tarafların delilleri ve gerekçeleri için önceki dipnotta verilen kaynaklarla birlikte bk. Uğur, "Kur'ân-ı Kerim ve Sünnete Göre Abdestte Ayakların Yıkılması", 17-25; Ateş, "Kur'ân ve Sünnetin Işığında Abdestte Ayakları Meshetme veya Yıkamanın Hükmü", 189-191; Kaya,

İkinci ihtilaf nedeni de ayakların yıkanması ve mesh edilmesi hakkında rivayet edilen hadislerdir. Esasında hadislerde ayakların yıkanması ön plana çıkmaktadır. Bu konudaki rivayetlerin sayı bakımından çok daha fazla, senet itibarıyla de sahih olup tevatür derecesine ulaştıkları; meshe delalet eden hadislerin ise sayıca daha az, bazılarının senet yönünden problemlili olduğu, senedi sahih olan rivayetlerin çıplak ayağa meshle ilgili olmadığı, meshe delalet edenlerin de sahih hadisler karşısında şaz kaldıkları yapılan çalışmalarla ortaya konmuştur.²⁴

Mâsum kabul edildikleri için on iki imamın sözlerini, fiil ve takrirlerini Kur'ân'dan sonra ikinci asli delil sayan, İmâmiyye'den olmayan ravilerin rivayetlerini kabul etmeyen ve böylece kendine özel bir hadis literatürü oluşan, özellikle fikhî görüşleri de bunlara bina eden İmâmiyye²⁵ doğal olarak Ehl-i sünnet âlimlerinin hadis kitaplarında yer alan rivayetlere itibar etmemiş, çıplak ayağa mesh etmeyi abdestin farzı olarak görmüş, bunun dışında ayağın yıkanması veya mestler üzerine mesh edilmesi gibi tüm amelleri batıl kabul etmiştir.²⁶

Konu hakkındaki ihtilafın abdest ayetindeki kıraat farklılığından ve ilgili hadislerin farklı değerlendirilmesinden kaynaklandığı görülmektedir. Cessâs ve İbnü'l-'Arabî'nin ifadesiyle ayetin iki okunmuş şekli de sahih olduğuna; mansûb okunduğunda yıkamanın, mecrûr okunduğunda ise meshin farz olduğu anlaşılabilirliğine göre ayet mücmel olup beyana muhtaçtır.²⁷ Beyan eden de ya başka bir ayettir ya da Hz. Peygamber'dir. Buna ilaveten Hz. Peygamberin hayırlı üç nesil olarak nitelediği sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn döneminde konuyla ilgili ayet ve hadislerin nasıl anlaşıldığı ve

"Kıraat Açısından Abdest Ayeti", 257-260; Özek, *Mâide sûresi 6. Ayet Bağlamında Ayağa Mesh Meselesi.*, 29-64.

²⁴ Bk. Uğur, "Kur'ân-ı Kerim ve Sünnete Göre Abdestte Ayakların Yıkanması", 26-28; Gürses, *Kütüb-i Sitte'deki Abdest ve Çıplak Ayağa Meshle İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi.*, 59-172; Gürses, "Çıplak Ayağa Meshle İlgili Rivayetlerin Tahlili", 11-34.

²⁵ İmâmiyye Şîa'sının hadis anlayışı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. M. Cemal Sofuoğlu, "Şîa-i İmamiyye'nin Hadis Anlayışı", *Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, (1993), 271-276; İlyas Üzüm, "Şîa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın ve Matbaacılık, 2010), 39/116-120.

²⁶ Bk. Kerâcîkî, *el-Kavlü'l-mübîn*, 25-36; Meylânî, *el-Mesh ale'r-ricleyn fi'l-vudû'*, 9-44.

²⁷ Bk. Ebû Bekr er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kurân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2/434; Ebû Bekr er-Râzî el-Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, thk. 'İsmetullah 'Inâyetullah (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010), 1/325; Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah İbnü'l-'Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/76. Muhammed Hamdi Yazır, yıkama emrinin muhkem, mesh emrinin ise mücmel olup bunun sünnet-i seniyye ile beyan edildiğini söylemektedir. Bk. Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 6/1585).

mucebiyle nasıl amel edildiği de meselenin açıklığa kavuşmasında son derece önem arz eden bir husustur.

Ayetin beyanı mahiyetinde olan hadisler de mesh yanlıları tarafından farklı yorumlandığı için bir sonraki bölümde mesele mezhep imamlarının ve müctehidlerin görüşleri bağlamında ele alınacaktır.

3. KONU HAKKINDA MEZHEP İMAMLARININ ve MÜCTEHİDLERİN GÖRÜŞLERİ

Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerine göre abdestte farz olan, ayakların yıkanmasıdır; çıplak ayaklara mesh etmek caiz değildir. Bu konuda dikkat çeken husus mezheplerin yıkamayı abdestin farzı olarak görmelerinden öte topukların da (كعبين) yıkamaya dâhil olup olmadığını tartışmalarıdır. Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Muhammed, Şâfiî, Ahmed ve bir rivayette Mâlik'e göre ayetteki إلى harf-i cerri مع anlamına olup topuklar yıkamaya dahildir. Züfer ve bir görüşünde Mâlik إلى harfinin gâye/sınır ifade ettiğini söyleyerek bunların yıkamaya dahil olmadığını söylemiştir.²⁸ Bu ihtilafı birlikte âlimler كعبين kelimesinin إلى harfi ile kayıtlanmasını, ayakların yıkanmasını gösteren deliller arasında zikretmişlerdir. Dört mezhepte ayakların yıkanması hususunda zikrettiğimiz ihtilaftan başka herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır.²⁹

Zâhirî mezhebinde de abdestte farz olan ayakların yıkanmasıdır; üzerine mesh edebilecek mest ve benzeri herhangi bir şey olmadıkça çıplak ayaklar üzerine mesh etmek caiz değildir.³⁰

²⁸ İmam Mâlik'in bu konuda zâhir olan ve mezhepte tercih edilen görüşü topukların da yıkamaya dâhil olmasıdır. Bk. Karâfî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs, *ez-Zehîra*, thk. Muhammed Hacî vd. (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994), 1/269.

²⁹ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/323-327; Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1999), 1/123-126; Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî eş-Şirâzî, *el-Mühezzeb* (Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1995), 1/41-42; Ebu'l-Velîd el-Kurtubî İbn Rüşd el-Cedd, *el-Mukaddimâtü'l-mümehhidât* (Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2002), 1/14-15; Alâüddin Ebû Bekr İbn Mesûd el-Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi fî tertîbi'ş-şerâi*, thk. Muhammed Muhammed Tâmir (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1426/2005), 1/26-32; Muvaffakuddîn Ebû Muhammed el-Makdisî İbn Kudâme, *el-Muğni* (Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1429/2008), 1/122-125; Karâfî, *ez-Zehîra*, 1/268-270; Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*, thk. Eymen Sâlih (Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1433/2012), 1/152-159.

³⁰ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm *ez-Zâhirî*, *el-Muhallâ bi'l-eser* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/301-302, 335, 376.

Bu meselede Ehl-i sünnet ulemasının, dört mezhep ile aynı kanaatte olduğu görülmektedir. İbn Kudâme; Abdurrahmân b. Ebî Leylâ'dan sahâbenin ayakların yıkanmasında icmâ ettikleri görüşünü naklettikten sonra “ruviye/hukiye” şeklinde tezîf ifade eden meçhul bir sîğa ile Hz. Ali, İbn Abbâs, Enes b. Mâlik ve Şa‘bî gibi sahâbe ve tâbînün meshe delalet eden bazı sözlerine yer vermiş; İbn Cerîr et-Taberî'nin de yıkama ve mesh arasında muhayyerlik şeklinde bir görüşe sahip olduğunu söyledikten sonra, bunlar hariç mesh yanlısı olan herhangi bir âlim bilmediğini ifade etmiştir.³¹ Ancak bazı fıkıh kitaplarında Taberî'nin yıkama ile meshin cem edilmesi kanaatinde olduğu bilgisine yer verilmiştir.³² Tâbîînin büyüklerinden olan Hasan-ı Basrî'den (öl. 110/728) yıkama ile meshin cem edilmesi, yıkama ve mesh arasında muhayyerlik, zarar görebilecek kişinin (المضور) yıkama ve mesh arasında muhayyer olması gibi birbirinden farklı görüşler rivayet edilmiştir.³³ Yine tâbîînden İkrime (öl. 105/723) ve Katâde'nin de (ö. 117/735) mesh görüşünde olduğu zikredilmiştir.³⁴

Hz. Ali, Abdullah b. Abbâs ve Enes'ten sarih lafızlarla ve sahih senetlerle ayağın yıkanmasına dair gelen rivayetler dikkate alınırsa³⁵ mesh konusunda meçhul sîğa ile bu sahâbeden rivayet edilen görüşler üzerine hüküm bina edilemeyeceği açıktır. Zira bu görüşü ihtiva eden rivayetlerin ya sıhhatinde veya metninde problem vardır³⁶ ya da bunlar ilk önce mesh görüşünde iken daha sonra bundan rücu etmişlerdir. Nitekim İbn Kudâme ve İbn Kesîr (öl. 774/1373) gibi âlimler, İkrime kanalıyla Abdullah b. Abbâs'ın;³⁷ İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449) de her üç sahâbenin mesh görüşünden rücu ettiklerini nakletmektedir.³⁸

³¹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/122-123.

³² Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Muavvaz (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1999), 1/123.

³³ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 1/123; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/79; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi*, 1/27; Aynî, *el-Binâye*, 1/157.

³⁴ Aynî, *el-Binâye*, 1/157.

³⁵ Bu rivayetlerin kaynakları, sıhhat dereceleri ve değerlendirmesi için bk. Gürses, *Kütüb-i Sitte'deki Abdest ve Çıplak Ayağa Meshle İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi*, 11-13, 40-45, 50, 60-66, 111-119, 127.

³⁶ Mesh hakkında gelen tüm rivayetlerin metin ve senet tahlili için bk. Gürses, “Çıplak Ayağa Meshle İlgili Rivayetlerin Tahlili”, 13-32.

³⁷ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/124; Ebu'l-Fidâ' İsmâîl İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Riyâz Abdullah Abdülhâdî (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/2000), 2/28.

³⁸ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Nazar Muhammed el-Feryâbî (Riyad: Dâru Taybe, 1432/2011), 1/457-458.

Rücu görüşünün İkrime'den nakledilmesi İkrime'nin mesh yanlısı olmadığına delalet etmektedir. Aynı şekilde Hz. Enes'ten, “*Bir kişi abdest alıp Allah Rasûlü'ne geldi. Ayağında suyun temas etmediği, tırnak büyüklüğünde kuru bir yer bırakmıştı. Hz. Peygamber ona, 'dön ve abdestini güzelce al' buyurdu*”³⁹ şeklinde rivayet edilen hadisin ikinci ravisinin Katâde olması onun da mesh görüşünde olmadığını gösterir. Hasan-ı Basrî'den üç farklı görüş zikredilmesi, kesin bir dille onun mesh taraftarı olduğunu söylemeye engeldir. Kaldı ki, Zemahşerî (öl. 538/1144) Hasan-ı Basrî'nin ayağını yıkayıp mesh ettiğini nakletmiştir.⁴⁰ Hasan-ı Basrî'den rivayet edilen kıraatlerin fıkha etkisi ile ilgili yapılan bir çalışmada da bu görüşün isabetli olduğu ifade edilmiştir.⁴¹ Esasında İkrime, Şa'bî, Hasan-ı Basrî ve Katâde gibi âlimlerin mesh konusundaki görüşlerinin meçhul bir sığa ile zikredilmesi şüpheleri beraberinde getirmektedir. Zira tâbiînin büyüklerinden kabul edilen bu âlimler, umum belvâ kabilinden olan ve büyük önem arz eden böyle bir meselede cumhurdan farklı bir kanaate sahip olsalardı bunun, kalabalık bir grup tarafından şek ve şüpheye mahal kalmayacak şekilde nakledilmesi gerekirdi. İmam Şâfî'nin, bu konuda farklı görüşte olan bir âlim duymadığını ifade etmesi de bunu teyit etmektedir.⁴²

Meshi iddia edenlerin bu konuda adeta bayraklaştırdıkları bir isim olan Taberî aslında adeti olduğu üzere,⁴³ sıhhat derecesine bakmaksızın yıkama ve mesh ile ilgili tüm

³⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şuayb Arnavût vd. (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), “Tahâre”, 139 (No. 665). Hadisin tahririni yapan Şuayb Arnavût hadisin sahih olduğunu ifade etmektedir. Hadisin metni şu şekildedir:

عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ أَنَسٍ، أَنَّ رَجُلًا أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَقَدْ تَوَضَّأَ وَتَرَكَ مَوْضِعَ الطَّفْرِ، لَمْ يُصْبِئْهُ الْمَاءُ، فَعَالَ لَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «أَجِيعٌ، فَأَحْسِنْ وَضوءَكَ»
Hadis-i şerif, küçük lafız farklılıkları ile temel hadis kaynaklarının nerede ise tamamında geçmektedir ve hepsinde senedinin ikinci tabakasında Katâde yer almaktadır. Örneğin bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/471 (No. 12487); Süleyman b. el-Eş'as Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Şuayb Arnavût ve Muhammed Kamil Karabelli (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), “Tahâre”, 65 (No. 173). Ayrıca aynı hadis, Hz. Ömer'den de rivayet edilmiştir Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/283 (No. 134); Müslim, Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, “*el-Câmiu's-sahîh*”, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâu'l-Kütübî'l-Arabî, ts.), “Tahâre”, 10 (No. 243).

⁴⁰ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407), 1/611.

⁴¹ Bk. Bayram Demircigil, “Hasan-ı Basrî Kıraatinin Fikhî Hükümlerle İlişkisi”, *Akademik Bakış: Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi* 63 (2017), 182-183.

⁴² Bk. Muhammed b. İdris eş-Şâfî, *el-Ümm*, thk. Rif'at Fevzî Abdülmuttalib (Dâru'l-Vefâ, 2001), 2/59.

⁴³ Taberî Tefsiri üzerine makale yazan M. Akif Koç bu tefsirle ilgili olarak; Taberî'nin, tefsirinin derlerken büyük oranda seçici olmadığını, temel amacının hicri ilk üç asırda yaşayan insanların Kur'ân karşısındaki duruşlarının fotoğrafını çekmek olduğunu, tefsirine kaydettiği bütün rivayetlerin doğruluğuna Taberî'nin inandığını varsayılması gerektiğini ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Akif Koç, “Taberî Tefsiri'ni Anlamak Üzerine - I”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (01 Nisan 2010), 81-82).

rivayetlere yer vermiş;⁴⁴ sonra kendi görüşünü açıklamıştır. Abdest ayetinden Allah'ın muradının ayakların tamamının su ile mesh edilmesi olduğunu söyleyen Taberî, meshten kastının ayaklara suyu döküp sonra da onları el ile tamamen mesh etmek/ovalamak olduğunu açıkça ifade etmiştir.⁴⁵ Ayrıca nasb ve cer kıraatinin ikisini de doğru ve güzel görmüş; kendi mesh anlayışına daha uygun olduğu yani hem suyu akıtma hem de el ile ovalama anlamını cem ettiği için cer kıraatinin daha çok hoşuna gittiğini beyan etmiştir.⁴⁶ Taberî görüşünün doğruluğunu ispat için aralarında لم يصب أعقابهم الماء şeklinde ifadelerin de yer aldığı ويل للأعقاب rivayetlerine ayrıntılı bir şekilde yer vermiştir.⁴⁷

Konu hakkında oldukça ayrıntılı bilgilere ve rivayetlere yer veren Taberî'nin nasb ve cer kıraati ile amel etmek için yıkama ve meshi cem ettiği görülmektedir. Buna göre abdestin sahih olabilmesi için kişinin ayaklarına suyu döktükten sonra elleri ile ayağını mesh etmesi/ovalaması gerekir; ovalamaksızın ayağa suyu dökmekle veya onu suya daldırıp çıkarmakla abdest sahih olmaz. Esasında Taberî, abdest alırken yıkanılan uzuvlar için Mâlikîlerin vacip, diğer mezheplerin de sünnet olarak gördüğü delk/ovalama amelini⁴⁸ ayaklar hakkında farz kabul etmiştir. Taberî'nin konuya yaklaşımı bütüncül olarak mütalaa edildiğinde çıkan sonuç budur. Yıkama ve mesh amelini cem eden Taberî'nin, görüşünü ispat için zikrettiği rivayetler arasında "... ökçelerine su temas etmeyen..." şeklinde ifadelerin bulunduğu rivayetlerin yer alması onun İmamiyye'ye benzer bir mesh anlayışına sahip olmadığını önemli bir kanıttır.

Nitekim Mâverdî (öl. 450/1058), Zemahşerî ve İbn Atıyye (öl. 541/1147) Taberî'nin yıkamayı ve meshi cem ettiğini söylemişlerdir.⁴⁹ Ancak İbn Kesîr, Taberî'nin

⁴⁴ Örneğin Taberî, ayakların yıkanması ile ilgili rivayetleri zikrederken İbn Abbâs, İkrime ve Mücâhid'in abdest ayetini mansûb okuyarak hükmün yıkamaya tebdil edildiğini söyledikleri; mesh ile ilgili rivayetleri zikrederken de İbn Abbâs, İkrime ve Mücâhid'in ilgili ayeti mecrûr okudukları bilgisine yer vermektedir. Bk. Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kurân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000), 10/55, 57; 10/58, 61.

⁴⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 10/63.

⁴⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 10/64.

⁴⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 10/64-74. Âlûsî meshin cevazına dair görüşün İkrime ve Şa'bî'ye, tahyir görüşünün de Hasan-ı Basrî ve Taberî'ye nisbetini iftira olarak değerlendirmiştir. Bk. Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh el-Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 6/77.

⁴⁸ Vehbe ez-Zühaylî, *el-Fikhu'l-İslâmî ve edilletüh* (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1418/1997), 1/387-388.

⁴⁹ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 1/123; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/611; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelûsî İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'lilmîyye, 1422/2001), 2/163-164.

yıkama ve meshi cem ettiğine dair yapılan nakilleri hatalı görmüş ve bu tür nakillerin onun mezhebini iyice tahkik etmemekten kaynaklandığını ifade etmiştir. Zira yıkamayı ve meshi cem etmenin anlamsız olduğunu düşünen İbn Kesîr'e göre Taberî, ayakların ovalanarak yıkanması kanaatine sahiptir (فأوجب ذلكهما); ancak bunu söylerken الدلك kelimesi yerine المسح kelimesini kullanmıştır.⁵⁰ Taberî'nin konuya ilişkin görüşü hakkında müstakil bir çalışma yapan Abdülmecit Okcu da Taberî'nin görüşünün yanlış anlaşıldığını söylemekle birlikte onun, nasb ve cer kıraati ile amel edebilmek için yıkamayı ve meshi cem ettiği kanaatine sahiptir.⁵¹

Mesh yanlısı olduğu söylenen âlimlerle alakalı bu mülâhazalar da dikkate alındığında ayakların yıkanması hususunda Ehl-i sünnet ulemasının ittifak ettikleri; aralarındaki ihtilafın ise yıkama ile birlikte, ovalama anlamına gelen meshin de farziyetine dair olduğu görülmektedir. Şîî âlim Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin (öl. 460/1067), "İbn Abbâs, Hasan-ı Basrî, Ebû Alî el-Cübbâî, Taberî ve diğerleri⁵² de mesh görüşündedir. Ancak bunlar yıkama ve meshi cem ederek Kitap'tan dolayı meshin, Sünnet'ten dolayı da yıkamanın şart olduğunu söylemişlerdir" ifadesi⁵³ de bunu desteklemektedir.

Abdeste ayakları yıkamanın farz olduğunu söyleyenler sadece Ehl-i sünnet âlimleri değildir. Şâ'nın önemli bir kolu olan Zeydiyye⁵⁴ ve Haricîlerin günümüzdeki

⁵⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 2/29. Esasında buradaki ihtilafın lafzî olduğu görülmektedir. Neticede bu âlimlerin hepsine göre Taberî, yıkamayı ve meshi cem etmiştir.

⁵¹ Okcu, "Taberî Tefsîrinde Abdest Ayetinin Yorumu ve Taberî'nin Konuyla İlgili Görüşleri Üzerine Bazı Mülâhazalar", 228, 236, 245-246.

⁵² Tûsî'nin "diğerleri" ifadesinden kastı İmâmiyye'den olmayan ve Ehl-i sünnet nazarında muteber olan İkrime, Katâde, Şa'bi gibi tâbiîn âlimleri olmalıdır.

⁵³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasen Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kurân* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 3/452. İkna edici olması için Tûsî'nin sözünü aynen aktarmakta fayda mülâhaza ediyoruz:

ومن قال بالمسح ابن عباس والحسن البصري وأبو علي الجبائي ومحمد بن جرير الطبري وغيرهم ممن ذكرناهم في الخلاف غير أنهم أوجبوا الجمع بين المسح والغسل، المسح بالكتاب والغسل بالسنة ...

⁵⁴ İsmi Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali'den alan ılımlı bir Şîî gruptur. Onlara göre imamlar masum değildir ve icihadlarında hata edebilirler. Zeydiler Kitap, sünnet, icmâ ve kıyası şerî delil kabul etmişler; sahabe'nin re'y ve icihad ile bilinmeyen dinî konulardaki görüşlerini itibara almışlardır. Usul ve furu konularında Zeydiyye ile sünnet mezhepleri arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Yusuf Gökalp, "Zeydiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık, 2013), 44/328-331; Fatih Yücel, "Zeydiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık, 2013), 44/331-338.

uzantısı olan İbâziyye⁵⁵ mezheplerine göre de abdestte ayakların yıkanmasını farzdır. Bu iki mezhep, İmâmiyye'nin aksine hadis kabulünde ravi'nin ehl-i beytten olmasını şart koşmadıkları ve imamlardan rivayet edilenleri hadis/sünnet kabul etmedikleri için yıkama konusunda Hz. Peygamber'den ve sahâbeden gelen rivayetleri de dikkate alarak abdest ayetinde nasb kıraatini tercih etmişler; ayetin delaleti ile birlikte hadislerden ve sahabe tatbikatından istidlalle ayakların yıkanmasını abdestin farzı olarak görmüşlerdir. Hatta bu konuda icmâm olduğunu söyleyerek ayağını yıkayan kişinin ümmetin ittifağıyla mesh etmiş sayılacağı, ihtilaftan kurtulmak ve ihtiyatla amel etmek için bu hükmün daha doğru olduğunu ifade etmişlerdir.⁵⁶

Dinî anlayışlarını tamamen masum imam inancı doğrultusunda şekillendiren İmâmiyye'ye göre abdestin farzı, çıplak ayaklara mesh etmektir. Çünkü Allah böyle emretmiş, masum imamlardan da böyle rivayet edilmiştir. Farz için baş mesh edildikten sonra elleri tekrar ıslatmadan ve tek parmakla ayağın ön tarafın üst kısmına meshi yeterli gören İmâmiyye, yıkama konusunda oldukça katı ve tavizsiz bir görüş benimseyerek ayağını yıkayan kişinin abdestinin batıl olduğunu söylemiştir. Hatta bu konuda bir kişi ayağını yıkayarak altmış-yetmiş yıl Allah'a ibadet etse ayağını yıkadığı için hiçbir namazının kabul olmayacağı şeklinde rivayetlere yer vermiş; Hz. Peygamber'in de Allah'ın emrine uyarak ayaklarını mesh ettiğini ama daha sonra insanların bu hükmü terk ettiklerini ifade etmiştir.⁵⁷

⁵⁵ İbâziyye; Abdullah b. İbâz'ın düşünce ve görüşlerini benimseyen, hâricî bir gruptur. Hadis anlayışları, usulü, hadislerin kabul ve red kriterleri büyük oranda Ehl-i sünnet ile benzerlik göstermektedir. Bunlara göre sahabe kavli bağlayıcıdır; re'y ve ictehad ile ilgili olmayan dinî konularda onları taklit etmek vaciptir. Hadis ravileri sahabiler ve tâbîlerdir. Fitne olaylarından önce fiskı zahir olanlar hariç tüm sahabiler adildir ve rivayetleri makbuldür. Bir rivayetin kabul olması için ravinin Müslüman, adil, zabtı sağlam, akıllı ve bülüğ çağına ermiş olması gerekir. İbâziyye inançta Mutezileye yakın gibi görülmektedir. Teşride sünneti ikinci kaynak görmüş, hadis rivayeti ile meşgul olmuş ama bu konuda müteşeddîd davranarak fazla hadis rivayet etmemiş; metin tenkidinde sünnî müelliflerin kanaatleri ile iktifa etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Kadir Demirci, *İbâziyye'nin Hadise Bakışı* (Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2019), 23, 30, 118-138, 228, 140-141, 157, 159, 172-187, 227-228).

⁵⁶ Ahmed b. Yahyâ b. Murtezâ Mehdî Lidînillâh, *el-Bahru 'z-zehhâr el-câmi' li mezâhibi ulemâi'l-emsâr*, thk. Muhammed Muhammed Tâmir (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001), 2/106; Ebû'l-Münzir Seleme b. Müslim el-AvtEbî, *Kitâbü'd-diyâ'*, thk. Süleymân b. İbrâhîm ve Dâvûd b. Umer (Umman: Vizâratü'l-Evkâf ve 'Ş-Şüûni'd-Dîniyye, 1436/2015), 5/277-283; Âmir b. Ali eş-Şemmâhî, *Kitâbü'l-İzâh* (Umman: Vizâratü't-Türâs ve's-Sekâfe, 1439/2018), 1/82-86; Ebû Tâhir İsmâil b. Mûsâ el-Ceytâlî, *Kavâ'idü'l-İslâm*, thk. Ahmed b. Sâlih (Umman: Mektebetü'd-Dâmirî li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1436/2015), 1/245. İbâziyye mezhebinde topuklar da (الكعبين) yıkamaya dahildir.

⁵⁷ Bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb el-Küleynî, *Fürûu'l-Kâfi* (Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî li'l-Metbûât, 1426/2005), 20-21; Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasen et-Tûsî, *el-İstibsâr fîmâ uhtulife mine'l-ahbâr* (Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî li'l-Metbûât, 1426/2005), 39-40; Tûsî, *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kurân*,

Görüldüğü üzere Ehl-i sünnet, İbâziyye ve Zeydiyye mezhepleri ayakların yıkanması konusunda ittifak halindedirler. Bu mezheplere ait kaynaklarda yıkama üzerinde âlimlerin icmâından/ittifakından bahsedilmesi, mezheplerin kendi içerisinde herhangi bir ihtilafın olmadığını göstermektedir. İmâmiyye ise çıplak ayağın meshini abdestin farzı kabul etmekle ve ayağını yıkayan kişinin abdestinin batıl olduğunu söylemekle İslâm dünyasında yalnız kalmış olmaktadır.

İbadetle alakalı bir konu olması itibariyle iki görüşten hangisinin doğru olduğu büyük önem arz etmektedir. Çünkü birbirine tamamen zıt olan iki görüşten herhangi birini dikkate aldığımızda karşı tarafın abdesti sahih olmamakta; abdest sahih olmadığı için de İslâm'ın beş rüknünden biri olan namaz ibadeti geçersiz olmaktadır. Bu nedenle tarafların delillerine bakmamız görüşlerin doğruluğu hakkında fikir verecektir.

4. TARAFLARIN DELİLLERİ

Ayağı yıkamanın farz olduğunu söyleyen âlimler, öncelikle abdest ayetinin nasb kıraati üzerine hüküm bina etmişler; konuyla ilgili rivayetlerin nasb kıraatini teyit ettiğini, ayet mecrûr okunduğunda yine yıkama hükmünün anlaşıldığını ifade etmişlerdir.⁵⁸

Ancak Şîa dahil tüm âlimlere göre her iki kıraat ittifakla sahih ve muteber olup nasb kıraatinden yıkama, cer kıraatinden de mesh hükmü anlaşılabileninden Cessâs ve İbnü'l-'Arabî'nin de dediği gibi ayet mücmeldir ve konuya delaleti sarih değildir. Bu nedenle âlimler ayetin delaleti ile iktifa etmemişler; Hz. Peygamber'in sünnetine ve sahabe kavline müracaat etmişlerdir.

Buna göre; Hz. Peygamber'in abdestini anlatan Hz. Osman, Hz. Ali, İbn Abbâs, Abdullâh b. Zeyd, Muâviye, Kaysî, Mikdâm b. Ma'dikerib, Rubeyyi' bt. Muavviz, Müstevid b. Şeddâd gibi sahabe Allah Rasûlü'nün, abdest alırken ayakları yıkadığını ve ayakların yıkanmasını emrettiğini söylemişlerdir.⁵⁹ Bununla birlikte ayaklarını mesh

3/452-456; el-Hasen b. Yûsuf b. Mutahir el-Hillî, *Muhtelefü's-Şîa fî Ahkâmi's-Şeria*, thk. Merkezü'l-Ebhâs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye (Beirut: Mektebü'l-İlâmi'l-İslâmî, 1412), 1/121-124.

⁵⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, thk. Mecdî Bâsillûm (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2005), 3/370-371; İbnü'l-'Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/29; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ammâr Zekî el-Bârûdî ve Hayrî Saîd (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.), 6/83, 85-86; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 2/29.

⁵⁹ Bu rivayetler için bk. Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *el-Muvatta'*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1406/1985), "Tahâre" 1 (No. 1); Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1988), 1/27

edenlere ve abdest aldıktan sonra ayağında kuru yer kalanlara hitaben Hz. Peygamber'in tehditkâr bir üslupla ويل للأعقاب من النار "... ateşteki ökçelerin vay haline..." buyurması ve onlara abdesti güzel almalarını emretmesi⁶⁰ de abdestte ayakları yıkamanın gerekli olduğunu göstermektedir. Zira hadislerde geçen ويل للأعقاب من النار ifadesi tehdit içermekte olup bu tür üslup ancak farz veya vacibin terkinde söz konusu olur. Hz. Peygamber'in,

(No. 199); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/44 (No. 418), 2/289 (No. 998), 26/372 (No. 16443), 28/425 (No. 17188), 29/546 (No. 18016), 38/200 (No. 23118), 44/565 (No. 27015); Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Zühayr Nâsır (Dâru Tavkî'n-Necât, 1422/2001), "Vudû", 7 (No. 140), 24 (No. 159), 37 (No. 185); Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, "Tahâre", 3 (No. 226), 7 (235); Süleyman b. el-Eş'as Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, "Tahâre", 48 (No. 107, 114, 125), 49 (No. 126), 50 (No. 137); Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Beşşâr Avvâd (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1419/1998), "Tahâre", 24 (No. 32), 30 (No. 40); Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, "es-Sünen", "Tahâre", 39 (No. 390), 54 (No. 446, 447), 56 (No. 457); Ebû Abdurrahman el-Horasânî en-Nesaî, *es-Sünen*, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde (Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1406/1986), "Tahâre", 81 (No. 101), 72 (92), 89 (No. 113); Ebû Bekr Ahmed el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003), 1/88 (No. 243), 1/85 (No. 233); Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, thk. Şuayb Arnâvût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994), 10/78 (No. 3931); Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdî b. Abdülmecîd (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1403/1983), 24/267 (No. 675).

⁶⁰ Rivayetler için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/672 (No. 7103), 22/287 (No. 14392); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 1/32 (No. 268); Buhârî, "Vudû", 27 (No. 163); Müslim, "Tahâre", 9 (No. 241, 242); Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, 1/38 (No. 186), 1/39 (No. 199, 200); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 8/289 (No. 8112), 8/290 (No. 8114); Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/193 (No. 380); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1/112 (No. 320, 321), 1/113 (No. 323), 1/136 (No. 398). Esasında bu rivayet küçük lafız farklılıkları ile tüm hadis kitaplarında geçmektedir. Hadis; Hz. Âişe, Abdullah b. Amr, Abdullah b. el-Hâris, Ebû Hüreyre, Câbir b. Abdullah, Muaykîb b. Ebî Fâtıma, Ebû Seleme, Ebû Ümâme, Amr b. Âs, Şurahbîl b. Hasene gibi birçok sahabeden rivayet edilmiştir. Burada özellikle "... ayağına su temas etmeyen" ifadesinin yer aldığı hadislerin kaynakları verilmiştir. Fakat tüm bu rivayetler bir bütün olarak ele alındığında, hadislerin tamamının abdest alırken ayakların yıkanması ile alakalı olduğu, ويل للأعقاب من النار sözünün ayaklarını yıkamayanlara veya yıkadığı halde ayağında kuru yer bırakanlara yönelik bir tehdit içerdiği görülecektir. Nitekim Tirmizî bu rivayetlere yer verdikten sonra, "Bu hadislerden çıkan fikhî hüküm şudur: Çorap veya mesh olmadığında ayaklara mesh etmek caiz değildir" değerlendirmesini yapmıştır (bk. Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, 1/96).

Hadis-i şerifin Müslim'de geçen rivayeti şu şekildedir:

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، قَالَ: رَجَعْنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ (ص) مِنْ مَكَّةَ إِلَى الْمَدِينَةِ حَتَّى إِذَا كُنَّا بِمَاءٍ بِالطَّرِيقِ تَعَجَّلَ قَوْمٌ عِنْدَ الْعَصْرِ، فَتَوَضَّأُوا وَهُمْ عَجَالٌ فَأَنْتَهَيْتَنَا إِلَيْهِمْ وَأَغْتَابَهُمْ تَلْوَحٌ لَمْ يَمَسَّهَا الْمَاءُ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ (ص): «وَيْلٌ لِّلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ أَسْبِعُوا الْوُضُوءَ»

Bu rivayetten, kınamanın ayakların bir kısmının kuru yer kalmasından kaynaklandığı anlaşılabilir da İbn Hacer rivayetlerde zahir olanın, kınamanın ayaklara mesh yapmalarından dolayı olduğunu; bu nedenle Buhârî'nin غسل الرجلين باب başlığını ولا يمسح على القدمين şeklinde tercüme ettiğini söylemiştir (İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-bârî*, 1/457). Rivayetin sebep-i vürûdü ile ilgili böyle bir ihtilaf olsa da ittifak edilen nokta ayakları yıkamanın vücûbiyetidir. Nitekim Nevevî, ويل rivayetini âlimlerin ayakları yıkamanın vücûbiyetine delil getirdiklerini ifade etmiştir (Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref, *Şerhu Sahîhi Müslim*, thk. Halîl Me'mûn Şeyhâ [Beyrut: Dâru'l-Marife, 1431/2010], 3/126). Tahâvî ve İbn Hazm gibi âlimler de bu ve yıkama konusundaki diğer hadisler ile daha önce çıplak ayağa yapılmakta olan meshin nesh edildiğini söylemişlerdir (Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Ezdî et-Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, thk. Muhammed Zührî en-Neccâr [Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1414/1994], 1/39; İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-eser*, 1/302).

ayağında kuruluk gördüğü bir kişiye “... dön ve abdestini güzel al” şeklindeki ikazı⁶¹ ve “... Ayağını yıkadığında ayağı ile işlediği hatalar suyun son damlası ile birlikte başışlanır...” buyurması⁶² yine abdestte ayakların yıkandığını ve yıkamanın farzietini ifade eden rivayetlerdir.

Hadislerin vürûd sebepleri, vârid olduğu zaman ve mekanlar farklı olsa da konuyla alakalı rivayetlerin tamamı bir bütün olarak değerlendirildiğinde bunların ortak noktasının abdestte ayakların yıkanması olduğu görülmektedir. Nitekim hadisleri senet ve metin yönünden tahlil eden Gürses, hadislerin sahih olup senetlerinde herhangi bir problemin bulunmadığını, farklı sebeplere binaen vârid olan tüm bu rivayetlerin, abdestte ayakları yıkamanın gerekliliğini ortaya koyduğunu, bu nedenle birçok âlim tarafından hadislerin mütevatir kabul edildiğini söylemiştir.⁶³ Cessâs, Kâsânî, İbn Hacer, Aynî, Kastallânî, Zürkânî ve Şevkânî gibi hadis ve fıkıh ilminin otoriteleri, ayakların yıkanmasına dair gelen rivayetlerin mütevatir olduğunu söyleyen âlimlerin sadece

⁶¹ Hadisler için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/128 (134), 19/471 (12487); Müslim, “Tahâre”, 10 (243); Ebû Dâvûd, “Tahâre”, 65 (No. 173); İbn Mâce, “Tahâre”, 139 (No. 665); Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/193 (No. 381); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1/115 (No. 327, 328), 1/133 (No. 393, 394). Hadis-i şerif, Hz. Ömer ve Hz. Enes'ten rivayet edilmiştir. Hz. Enes'in ikinci ravisi bütün senetlerde Katâde'dir. Hadisin senet ve metin açısından sıhhatinde herhangi bir problem bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu hadisi rivayet eden Hz. Enes ve Katâde'nin, mesh görüşüne sahip olmaları çok uzak bir ihtimaldir. Rivayet şu şekildedir:

عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ أَنَسٍ، أَنَّ رَجُلًا أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَقَدْ تَوَضَّأَ وَتَرَكَ مَوْضِعَ الظُّفْرِ، لَمْ يُصِيبْهُ الْمَاءُ، فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " ارْجِعْ، فَأُحْسِنُ وُضُوءَكَ "

⁶² Hadisler için bk. Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, “Tahâre”, 6 (30, 31); Abdürrezzâk, Ebû Bekr es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habîbürrahman el-A'zamî (Beirut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1982), 1/51 (No. 153), 1/53 (No. 155); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 1/15 (No. 43); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 31/418 (No. 19068); Müslim, “Tahâre”, 11 (No. 244); İbn Mâce, “Tahâre”, 6 (No. 282); Nesaî, “Tahâre”, 85 (No. 103); Hâkim, Ebû Abdullâh Muhammed en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1995), 1/220 (No. 446), 1/223 (No. 455); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1/130 (No. 381), 1/132 (No. 383). Hadis-i şerif Hz. Ali, Ebû Hüreyre, Abdullah es-Sunâbihî, Amr b. Abese gibi sahabilerden gelmektedir ve sıhhatinde herhangi bir problem bulunmamaktadır.

⁶³ Gürses, *Kütüb-i Sitte'deki Abdest ve Çıplak Ayağa Meshle İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi*, 141-142, 148, 156-158; Muhammet Ali Asar, “Sünnetin Kur'an'ı Neshi Meselesine Hadisçilerin Yaklaşımı: Örnekler Çerçevesinde Bir İnceleme”, ÇAKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11/2 (2020), 55-56.

birkaçıdır.⁶⁴ Hatta mütevatir kabul edilmesinden dolayı, usûl âlimleri tarafından kabul görmese de, ويل للأعقاب rivayeti ile abdest ayetinin nesh edildiği dahi gündeme gelmiştir.⁶⁵

Yıkamanın farz olduğunu söyleyen âlimlerin diğer bir delili de icmâdır. Buna göre hem sahâbe döneminde hem de sonraki dönemde abdestte ayakları yıkamanın gerekliliği hususunda icmâ meydana gelmiştir.⁶⁶ Abdurrahmân b. Ebî Leylâ'dan, sahabenin ayakların yıkanmasında icmâ ettiği görüşü rivayet edilmiştir.⁶⁷ Atâ kendisine sorulan bir soru üzerine, ayaklarına mesh eden herhangi bir sahâbeyi bilmediğini ve abdest alırken kirlenen bu organların yıkanmasının emredildiğini söylemiştir.⁶⁸ İmam Şâfiî de ayakların yıkanması hususunda farklı görüşte olan hiçbir kimseyi duymadığını ifade etmiştir.⁶⁹

Ayağını yıkayan kişinin aynı zamanda ayağını mesh etmiş olduğunda ümmet ittifak ettiği için yıkamanın ihtiyata daha uygun görülmesi ve hadislerde başın meshine sevap vadedilmediği halde ayakların yıkanmasına sevap vadedilmesi gibi hususlar da yıkamanın farzîyetini söyleyen âlimlerin delilleri arasında yer almaktadır.⁷⁰

İmâmiyye ise ayakların mesh edilmesi hükmünü öncelikle abdest ayetinin cer kıraatinden istidlal etmiştir. Nasb kıraatini de sahih bir kıraat olarak değerlendiren

⁶⁴ Bk. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kurân*, 2/473; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi fî tertîbi's-şerâi'*, 1/30; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-bârî*, 1/457; Aynî, *el-Binâye*, 1/155-156; Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed, *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Mısır: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, ts.) 1/249; Zürkânî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf, *Şerhu'z-Zürkânî alâ Muvattai'l-İmâm Mâlik*, thk. Tâhâ Abdürraûf S'ad (Kahire: Mektebetüs's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1424/2003), 1/126; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Neylû'l-evtâr min esrâri Münteka'l-ahbâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1424/2004), 117-118.

⁶⁵ Bk. Mehmet Ali Aytekin, "Vasiyet Ayeti Bağlamında Sünnetin Kur'an-ı Kerim'i Nesh Etmesi", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 34 (2019), 93-94. Söz konusu hadis ile abdest ayeti arasında nesh ilişkisinin olmadığı ve hadisin ayeti beyan sadedinde olduğu hususunda ayrıntılı bilgi için bk. Asar, "Sünnetin Kur'an'ı Neshi Meselesine Hadisçilerin Yaklaşımı: Örnekler Çerçevesinde Bir İnceleme", 52-58.

⁶⁶ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kurân*, 2/433-434; Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 1/123; Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd el-Cedd, *el-Beyân ve't-tahsil*, thk. Muhammed Hacî vd (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1988), 1/120; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 6/86; Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, 3/122; Aynî, *el-Binâye*, 1/155; Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhu Tenvîri'l-ebâr*, thk. Abdülmecîd Tu'me (Beyrut: Dâru'l-Ma'rîfe, 1436/2015), 1/122; Şevkânî, *Neylû'l-evtâr min esrâri Münteka'l-ahbâr*, 117-118.

⁶⁷ İbn Kudâme, *el-Muğni*, 1/122-123; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-bârî*, 1/458.

⁶⁸ Ebü Ubeyd, *et-Tahûr*, 1/392 (No. 395); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 1/27 (No. 201); Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, 1/41 (No. 220).

⁶⁹ Bk. eş-Şâfiî, *el-Ümm*, 2/59.

⁷⁰ Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, 1/39; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kurân*, 2/434; Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî İbn Abdilberr, *el-İstizkâr*, thk. Sâlim Muhammed Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000), 1/140; İbn Rüşd el-Cedd, *el-Beyân ve't-tahsil*, 1/120-121; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi*, 1/30-31.

İmâmiyye, ayet mansûb okunsa da yine mesh hükmünün anlaşıldığını ve Kur'ân-ı Kerim'de yıkamaya delalet eden hiçbir işaretin olmadığını beyan etmiştir. Masum imamların ayeti böyle yorumladıklarını, onlardan sayısız mesh rivayetlerinin geldiğini, bu konuda hiçbir şüphenin bulunmadığını söyleyen İmâmiyye, yıkamaya dair gelen haberlerin zan ifade edip imamlardan rivayet edilen görüşlere aykırı olduğunu ve bu tür haberlerle Kur'ân'ın zahirinin terk edilemeyeceğini iddia etmiştir. Bu görüşlerini desteklemek için İbn Abbâs, Enes, Hasan-ı Basrî, İkrime, Katâde, Şa'bî ve Taberî gibi sahabe ve âlimlerin de mesh görüşünde olduğunu ifade etmiştir.⁷¹

İmâmiyye meshe ile ilgili tüm rivayetleri Hz. Ali, Ebü'l-Hasen Zeynelâbidîn, Ebû Ca'fer el-Bâkır, Ca'fer es-Sâdık, Zürâre b. A'yün ve Ali er-Rızâ gibi masum imamlara ve Şifî âlimlere nispet etmiştir.⁷² İmâmiyye'nin, Hz. Peygamberin abdestine dair onlarca sahâbeden sarîh lafızlarla ve sahîh senetlerle gelen yıkama ile ilgili rivayetleri ve sahabe tatbikatını dikkate almadıkları görülmektedir. Hatta Hz. Ali'nin ayaklarını yıkadığına dair gelen rivayetleri ve Zeynelâbidîn'in, "... bir kişi ayaklarını yıkarsa bunda bir beis yoktur" sözünü takiyye haline veya kirli olan ayakların temizlenmesi amacıyla yıkanmasına hamletmişlerdir. Bununla birlikte Hz. Ali rivayetinin Zeydî âlimler kanalıyla geldiğini iddia ederek bu rivayetle amel edilemeyeceğini de söylemişlerdir.⁷³

5. DELİLLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ VE TERCİH

Konuya giriş yapmadan önce ahkâm ile ilgili meselelerde önemli bir usûl kaidelerini hatırlatmak yerinde olacaktır. Buna göre; dinî herhangi bir meselenin hükmü hakkında öncelikle birinci temel kaynak olan Kur'ân'a müracaat edilir. Meselenin hükmü Kur'ân'da yoksa veya ilgili ayet kapalı ve beyana muhtaç ise ikinci temel kaynak olan sünnet'e bakılır. Sünnet'te de bulunmazsa meselenin hükmü üzerinde icmâin olup

⁷¹ Bk. Ayyâşî, Muhammed b. Mesûd es-Selemî es-Semerkindî, *Tefsîru'l-Ayyâşî* (Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî li'l-Metbûât, 1411/1991), 1/327-330; Tûsî, *el-İstibsâr*, 39-40; Tabersî, Ebû Ali el-Fadl el-Hasen, *Mecmeu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî li'l-Metbûât, 1425/2005), 3/283-289; Huveyzî, Abd Ali b. Cumu'a el-Arûsî, *Tefsîru Nûri's-sekaleyn*, thk. Ali Âşûr (Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 1422/2001), 2/202-204; Tabatâbî, Muhammed Hüseyin, *el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî li'l-Metbûât, 1417/1997), 5/226-229.

⁷² Rivayetler için bk. İbn Bâbeveyh, Ebû Ca'fer Şeyh Sadûk Muhammed b. Ali el-Kummî, *Men lâ yehduruhü'l-fakîh* (Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî li'l-Metbûât, 1426/2005), 20-21; Melâyirî, İsmâil el-Ma'zî, *Câmi'u ehâdîsi's-Şîa fî ahkâmî's-Şerîa*, ed. Âgâ Hüseyin et-Tabâtûbî el-Bürûcirdî (Kum: Matbaatü'l-Mehr, 1414/1993), 2/375-381.

⁷³ Tûsî, *el-İstibsâr*, 39-40.

olmadığı araştırılır.⁷⁴ Sahabeden sonraki müctehidler için, re'y ve icthad ile bilinmeyen dinî konularda sahabenin söz ve fiilleri bağlayıcı bir delildir. Bütün bu çabalardan sonra meselenin hükmü hala tespit edilemezse bir müctehid diğer delillerden de faydalanarak İslâm'ın temel ilkeleri doğrultusunda icthad eder. Hüküm çıkarmada tüm bu ameliyeyi yapacak kişinin icthad ehliyetini haiz olması gerekir.⁷⁵

Delil ve naslar ile istidlalde asıl olan her biri ile mümkün mertebe amel etmektir. Birbiriyle çelişkili gibi görünen deliller karşısında olabildiğince tevafuk/uzlaştırma cihetine gidilir. Fakat iki delil tearuz eder ve araları uzlaştırılmazsa tercih yöntemine göre delillerden biri tercih edilir ve râcih olan delil ile amel edilir. Tercih yöntemine göre genel olarak; teâruz eden nasların her ikisi de kati olursa sonra gelenin öncekini nesh ettiği kabul edilir. İki ayet arasında teâruz söz konusu olur, biri müfesser veya muhkem diğeri de mücmel veya müevvel olursa müfesser veya muhkem olan diğerine tercih edilir. Teâruz eden iki naskan biri, başka bir nas sebebiyle diğerine tercih edilir; tercih için başka bir nas bulunmazsa kıyas, tercih nedeni olur. Meşhur veya mütevatir haber, haber-i vâhide tercih edilir. Çünkü haberin intişar etmesi ve daha fazla râvi tarafından rivayet edilmesi onun sübutunun kuvvetine delalet eder. Teâruz eden iki haber-i vâhiden tarih itibariyle sonra olan ile hüküm verilir; tarih bilinmezse kuvvetli olan zayıf olana tercih edilir.⁷⁶

Mesele bu usûl çerçevesinde değerlendirilecek olursa; abdestte ayakların hükmüne dair Kur'ân'da bir ayet vardır. Ancak *أرجلكم* kelimesinin nasb ve cer kiraatinden dolayı ayetin konuya delaleti kapalıdır. Bu nedenle ikinci asli delil olan sünnete müracaat edilmesi zorunluluk arz etmektedir. Hadislerde Hz. Peygamber'in abdest alırken ayaklarını yıkadığı ve mesh ettiği rivayetleri yer almaktadır. Abdestte bir organda ya yıkama ya da mesh etme hükmü geçerli olup aynı anda her ikisi ile amel edilemeyeceğinden rivayetlerin teâruz ettiği görülmektedir. Bu durumda teâruz yöntemine göre delillerden biri diğerine tercih edilecek ve onunla amel edilecektir.

⁷⁴ Gazzâlî, müctehidin öncelikle icmâ edilen konulara bakması gerektiğini ifade etmektedir.

⁷⁵ Bk. Ebû Muhammed Alî el-Kurtubî İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Mahmûd Hâmid Osmân (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1426/2005), 1/83; Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mer'asî (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1432/2011), 2/942; Alâüddîn b. Ahmed Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr* (Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 1/33-34; Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ el-Mâlikî eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât fî usûli's-Şerî'a*, thk. Abdullâh Dirâz (Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006), 674-773.

⁷⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/942-943; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/113-115; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1432/2011), 887-905.

Öncelikle yıkama rivayetlerinin elli civarında sahâbeden nakledildiği ve rivayetlerin sahih olduğu; mesh ile ilgili rivayetlerin de çok az sayıda sahâbeden rivayet edildiği ve rivayetlerin metin veya senet açısından problemliler oldukları yapılan çalışmalarda ortaya konmuştur.⁷⁷ Buna göre yıkama konusunda gelen hadisler sayı olarak çok daha fazla, içerik olarak konuya delaleti daha açık, metin ve senet olarak da sahih olup ihticaca elverişlidir ve pek çok âlim tarafından mütevatir olarak kabul edilmiştir. Teker teker ele alındığında her bir hadisin mütevatir olduğunu söylemek mümkün olmamakla birlikte bu hadislerin tamamı ayakların yıkanmasında mütevatir olduğu için bunların yıkama konusunda manevi mütevatir kabul edilmesinin önünde herhangi bir engel bulunmamaktadır. Mesh rivayetleri ise, metin ve senet açısından problemliler olmalarına itibar edilmese dahi haber-i vâhid olmaktan öteye gidememektedir. Bu durumda yıkama ile ilgili rivayetler diğerine tercih edilir.

Haddi zatında mesh hükmü sabit olsaydı, umum belvâ kabilinden olması itibariyle bununla alakalı rivayetlerin Cessâs'ın da dediği gibi⁷⁸ yıkama hakkında gelen rivayetler gibi mütevatir veya meşhur seviyesinde gelmesi gerekirdi. Bu seviyede olmamasından mesh hükmünün sabit olmadığı anlaşılmaktadır. Cessâs, Kurtubî, İbn Hacer ve Aynî gibi âlimler Allah Rasûlü'nün çıplak ayağına mesh ettiğine dair hiçbir rivayetin sabit olmadığını; ondan gelen tüm rivayetlerin yıkama hakkında olduğunu açıkça beyan etmişlerdir.⁷⁹

Meselenin hükmünü, yıkama hakkında vârid olan rivayetlere bina edilmesini gerektirecek diğer önemli bir neden de bu kanaatte olan âlimler tarafından dile getirilen sahâbe icmâdır. Nitekim Hz. Ali, Abdullah b. Abbas ve Enes'ten (r.anhüm) yıkamaya dair sahih bir şekilde gelen tüm rivayetlerle birlikte bunların mesh görüşünden rücu ettikleri de dikkate alındığında sahâbe döneminde ayakların yıkanmasında icmân meydana geldiği görülmektedir. Gelen nakillerden, bu dönemde kavli olmasa da fiili olarak sarîh icmân meydana geldiğini söylemek mümkündür.

Tüm bu delillere rağmen mesh yanlılarınca mezkûr üç sahâbenin ve tâbîn döneminde Hasan-ı Basrî, İkrime gibi bazı müctehidlerin mesh görüşünde olduğu iddia

⁷⁷ Bu konuda yapılan çalışmalar daha önce zikredilmiştir.

⁷⁸ Bk. Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/326; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kurân*, 2/435.

⁷⁹ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/325; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 6/84; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-bârî*, 1/457-458; Aynî, *el-Binâye*, 1/158.

edilerek icmâ fikrine itiraz edilmiştir. Ancak müctehid imamların neşet edip mezheplerin teşekkül ettiği ve tebe-i tâbiîn dönemine karşılık gelen hicri ikinci ve üçüncü asırda, icmâda muteber olan herhangi bir müctehidden meshe dair hiçbir görüş nakledilmemiştir. İmam Şâfiî bunu muhalifi bilinmeyen bir görüş olarak aktarmıştır ki, bu durumda tebe-i tâbiîn döneminde konu hakkında sükûtî icmâm oluştuğuna hiçbir şekilde itiraz edilemeyecektir. Esasında muhalifi bilinmeyen bir görüş anlamında sükûtî icmâm henüz sahâbe döneminde oluştuğu da söylenebilir. Sahabe veya tebe-i tâbiîn döneminde sükûtî icmâm hüccet olduğunda da âlimlerin kahir ekseriyetinin ittifakı bulunmaktadır.⁸⁰ Dolayısıyla bu meselede icmâm olmadığı iddiasının, icmâm oluştuğunu gösteren deliller kadar güçlü ve sağlam delillerle ispat edilmesi gerekir.

Mesh görüşünde olanların, mesh ile ilgili rivayetlerin Ehl-i sünnet âlimleri tarafından bilinmediğini veya görmezden gelindiğini iddia etmeleri yanlı bir değerlendirmedir ve bu, Ehl-i sünnet âlimlerinin eserlerine eksik bakıştan kaynaklanmaktadır. Zira Ehl-i sünnet âlimleri eserlerinde bu tür rivayetleri zikretmişler ve bunlara karşı oldukça tatmin edici cevaplar vermişlerdir.⁸¹ Onların bu rivayetlere itibar etmemeleri, yıkama rivayetleri karşısında bunların şaz olarak görülüp üzerine hüküm bina edecek değerde kabul edilmemesinden kaynaklanmaktadır.

Ayrıca Mâide sûresi altıncı ayeti nazil olduktan sonra bazı Müslümanlar mestler üzerine meshin nesh edildiğini zannederek buna cevaz vermemişlerdir. Nitekim İmâmiyye'nin görüşü de bu şekildedir. Bunun caiz olduğunu göstermek amacıyla Hz. Osman başta olmak üzere birçok sahâbe mestler üzerine mesh ederek, “*işte Allah Rasûlü'nün abdesti bu idi*” demişlerdir. Kurtubî, İbn Kesîr ve Aynî gibi âlimler tamamıyla mestler üzerine meshle ilgili bu rivayetlerin, çıplak ayağa mesh gibi gösterildiğini ifade etmişlerdir.⁸²

⁸⁰ Sükûtî icmâ hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Ali Aytekin, “Sükûtî İcmâm Kaynak Değeri”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/24 (15 Haziran 2020), 281-310.

⁸¹ Örneğin bk. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kurân*, 2/435-436; İbnü'l-'Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/75-76; İbn Rüşd el-Cedd, *el-Beyân ve't-tahsîl*, 1/120-121; Râzî, *et-Tefsîru'l-kebir*, 4/305-307; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 6/83; Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, 1/418-421.

⁸² Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 6/84; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*; Aynî, *el-Binâye*, 1/154. Bunun bir benzerinin günümüzde yapılan bir çalışmada da “mestler üzerine mesh” kaydı dikkate alınmadan yapıldığı, Cerîr b. Abdillâh ile ilgili bir rivayette daha önce gösterilmiştir.

İmâmiyye mezhebi, abdestin farzı olarak ayağın mesh edilmesini söylemekle İslâm dünyasında yalnız kalmıştır. Bu görüşlerini büyük oranda Ebû Ca'fer el-Bâkır ve Zürâre'ye dayandırmış; yıkama konusunda gelen rivayetleri Kur'ân'ın zahirine ve imamların görüşlerine aykırı bulmuştur. İsimlerini verdiği birkaç sahabe ve tâbîni de delil kabul ettiği için değil; imamların görüşlerini desteklemek amacıyla zikretmiştir. Kur'ân'ın dahi anlaşılmasında tam merkezde masum kabul ettikleri imamlar yer almaktadır. Dinî anlayışlarını masum imamlardan gelen rivayetler doğrultusunda şekillendiren, sahâbenin rivayet ettikleri hadislerin kabulünde bu imamların görüşlerini hakem tayin eden İmâmiyye'nin şerî hükümlerin tespitinde ilmî olmayan ve sübjektif bir kriter ortaya koyduğu görülmektedir. Bu nedenle bu meselede ne İmâmiyye'nin ne de sahih ve sağlam hadislerin ortaya koyduğu hükmü benimsemek yerine İmâmiyye'nin görüşlerinden beslenerek benimsediği hükmü delillere söyletmeye çalışan, bunun için hadisleri dahi çarpıtmaktan çekinmeyen bazı araştırmacıların iddialarının elle tutulur bir tarafı vardır.

Mesh görüşünde ısrar edip bunu adeta Ehl-i sünnetin bir dayatması gibi göstermeye çalışanlar Zeydî mezhebine mensup allâme Şevkanî'nin (öl. 1250/1834), "Allah Rasûlü'nün ayaklarını yıkaması, mesh ettiğine dair sahih bir yoldan herhangi bir rivayetin gelmemesi, mesh edenleri tehdit içeren bir üslupla ikaz etmesi ve sahâbenin icmâi abdest ayetinin yıkamaya hamledilmesini zorunlu kılmaktadır... Mesh görüşünde olan İmâmiyye, Kitap ve mütevatir sünnete muhalefet etmekle birlikte görüşlerinin doğruluğuna dair açık bir delil getirememiştir. Nasb kıraatini "برؤوسكم" kelimesinin mahalline atfederek tevil edenler ve mesh görüşünde olanlar mütevatir hadisler karşısında hangi cevabı vereceklerdir?"⁸³ sözüne acaba ne diyeceklerdir?

SONUÇ

Abdest ayetindeki أرجلكم kelimesinin nasb ve cer kıraati mütevatir bir kıraat olup Şîa dahil tüm İslâm dünyası her ikisinin de sahih ve muteber olduğunda ittifak halindedir. Bu nedenle mesh görüşünde olanların nasb kıraatini Kur'ân'ın ruhuna ve Arap Dili kurallarına aykırı görmeleri doğru değildir.

⁸³ Şevkânî, *Neylû'l-evtâr*, 117-118.

Abdestte ayakların yıkanması veya mesh edilmesi hükmüne sadece abdest ayetinin delaleti ile ulaşmak mümkün gözükmemektedir. Zira bu konuda ayet mücmel olup hükme delaleti kati değildir. Bundan dolayı ayet beyana muhtaçtır ve mübeyyin de Hz. Peygamberdir. Hz. Peygamber'den abdest ile ilgili gelen kavli ve fiili tüm rivayetlerin asgari müşteregi, abdest alırken ayakların yıkanmasıdır. Hadis ve fıkıh ilminde otorite olan âlimler rivayetlerdeki asgari müşteregi manevi mütevatir olarak değerlendirmişler; Hz. Peygamber'den ayakların yıkanması dışında hiçbir rivayetin sabit olmadığını ve bunun üzerinde sahâbe icmânının olduğunu ifade etmişlerdir. Meshe dair gelen rivayetleri ise metin veya senet açısından problemlili görerek şaz kabul etmişler ve bunların hükme medar olmadığını söylemişlerdir.

Zeydiyye ve İbâziyye gibi Şîi ve Hâricî mezhepler dahil İslâm dünyasının kahir ekseriyeti abdestte ayakları yıkamanın farz olduğu görüşünü Hz. Peygamber'den ve sahabeden gelen rivayetlere bina etmişler ve bidayetinden itibaren hükmü böyle uygulayagelmişlerdir. Ancak Şîa'nın İmâmiyye grubu masum imamların görüşüne tabi olarak çıplak ayağı mesh etmenin farziyetine hükmetmişler ve ayağını yıkayan kişinin abdestinin batıl olduğunu söylemişlerdir.

Bu konu hakkındaki ihtilafın İmâmiyye ve diğer Müslümanlar olmak üzere iki tarafı vardır. Dolayısıyla bunu sadece Ehl-i sünnet ile Şîa arasında ihtilafli bir konu gibi göstermeye çalışmak; ayakları yıkamanın Ehl-i sünnetin tahakkümü neticesinde olduğu algısını oluşturmak meseleye anakronik yaklaşımın bariz bir tezahürüdür. Esasında tutarlı bir usul ile hareket edildiğinde varılacak sonuç bellidir, o da abdestte ayakları yıkamanın farz olduğudur.

Haddi zatında bu coğrafyada asırlardır Müslümanlar abdest alırken ayaklarını yıkamışlar ve bunu hiçbir zaman problem olarak görmemişlerdir; günümüzde de bu böyledir. Ayaklarını yıkamak zorunda kaldığı için abdestten ve namazdan uzaklaşan Müslümanlar da söz konusu olmadığı gibi ayaklar mesh edildiğinde abdestin farzının yerine geldiğini söyleyerek abdest alan ve namaz kılan kişilerin sayısı da artmayacaktır. Çünkü namaz kılmamanın çok daha faklı kronik sorunları vardır ve sorunlardan biri, bildiğimiz kadarıyla, hiçbir zaman ayakların yıkanması olmamıştır. Ancak namaz kılan Müslümanlar arasında mesh görüşünü yayarak ayağını yıkayan Müslümanların ayağını

mesh etmelerine neden olmak dinî bir sorumluluęu da beraberinde getirecek ve bu problem zamanla toplumda fitneye sebep olacaktır.

Bu nedenle, dinî meselelerde ve bilhassa ibadetlerle ilgili konularda dinî anlamlandırırken Kur'ân ve sünnet çizgisine bağlı kalmak, Müslüman toplumun selameti ve geleceği açısından büyük önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdülazîz el-Buhârî, Alâuddîn b. Ahmed. *Keşfü'l-esrâr*. 4 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2009.
- Abdürrezzâk, Ebû Bekr es-San'ânî. *el-Musannef*. thk. Habîbürrahman el-A'zamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1982.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb Arnavût ve diğerleri. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh el-. *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Asar, Muhammet Ali, “Sünnetin Kur'an'ı Neshi Meselesine Hadisçilerin Yaklaşımı: Örnekler Çerçevesinde Bir İnceleme”, *ÇAKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11/2 (2020), 48-78.
- Atçı, İsa. “İslâm Düşünce Tarihinde Fıkhî İhtilâf”. *Mütefekkir* 7/13 (30 Haziran 2020), 13-34.
- Ateş, Süleyman. “Kur'ân ve Sünnetin Işığında Abdestte Ayakları Meshetme veya Yıkamanın Hükümü”. *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* 3/4 (1989), 188-193.
- Atik, Sefa. “Şeyh Müfid'in Ebû Cafer en-Neseî ile Münazarası -Abdestte Ayakları Mesh Etme Bağlamında-”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2018), 99-127.
- Avtebî, Ebû'l-Münzir Seleme b. Müslim el-. *Kitâbü'd-Diyâ'*. thk. Süleymân b. İbrâhîm ve Dâvûd b. Umer. 23 Cilt. Umman: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şüûni'd-Dîniyye, 1436/2015.
- Aynî, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-. *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*. thk. Eymen Sâlih. 13 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1433/2012.
- Aytekin, Mehmet Ali. “Sükûti İcmâm Kaynak Değeri”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/24 (15 Haziran 2020), 281-310.

- Aytekin, Mehmet Ali. “Vasiyet Ayeti Bağlamında Sünnetin Kur’ân-ı Kerim’i Nesh Etmesi”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 34 (2019), 85-113.
- Ayyâşî, Muhammed b. Mesûd es-Selemî es-Semerkindî el-. *Tefsîru’l-Ayyâşî*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü’l-Âlemî li’l-Metbûât, 1411/1991.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed el-. *es-Sünenü’l-kübrâ*. thk. Abdülkâdir Atâ. 10 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1424/2003.
- Birişik, Abdülhamit. “Kıraat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/426-433. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık, 2002.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl el-. *el-Câmiu’s-sahîh*. thk. Muhammed Züheyr Nâsır. Dâru Tavkî’n-Necât, 1422/2001.
- Cessâs, Ebû Bekir er-Râzî el-. *Ahkâmü’l-Kurân*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, ts.
- Cessâs, Ebû Bekr er-Râzî el-. *Şerhu Muhtasari’t-Tahâvî*. thk. ‘İsmetullah ‘Inâyetullah. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1431/2010.
- Ceytâlî, Ebû Tâhir İsmâîl b. Mûsâ el-. *Kavâ’idü’l-İslâm*. thk. Ahmed b. Sâlih. 2 Cilt. Umman: Mektebetü’d-Dâmirî li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 5. Basım, 1436/2015.
- Dârekutnî, Ebû’l-Hasen Alî b. Ömer ed-. *es-Sünen*. thk. Şuayb Arnavût. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1416/2004.
- Demirci, Kadir. *İbâziyye’nin Hadise Bakışı*. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Demircigil, Bayram. “Hasan-ı Basrî Kıraatinin Fıkhî Hükümlerle İlişkisi”. *Akademik Bakış: Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi* 63 (2017), 173-189.
- Ebû Amr ed-Dânî, Osman b. Saîd. *Câmiu’l-beyân fi’l-kırâati’s-seb’i’l-meşhûra*. thk. Mehmet Kemal Atik. 2 Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık, 1420/1999.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş’as. *es-Sünen*. thk. Şuayb Arnavût ve Muhammed Kamil Karabelli. Beyrut: Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 1430/2009.

- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm. *et-Tahûr*. thk. Hasen Mahmûd Selmân. Cidde: Mektebetü's-Sahâbe, 1414/1994.
- Ferrâ', Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-. *Meâni'l-Kurân*. thk. Ahmed Yûsuf en-Necâfî vd. 3 Cilt. Mısır: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1. Basım, ts..
- Gazzâlî, Ebû Hâmid el-. *el-Müstasfâ*. thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mer'aşlî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1432/2011.
- Gökalp, Yusuf. "Zeydiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/328-331. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık, 2013.
- Gürses, Serdar Murat. "Çıplak Ayağa Meshle İlgili Rivayetlerin Tahlili". *HADITH 1* (31 Aralık 2018), 4-38.
- Gürses, Serdar Murat. *Kütüb-i Sitte'deki Abdest ve Çıplak Ayağa Meshle İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. 2009.
- Hâkim, Ebû Abdullâh Muhammed en-Nîsâbü'rî el-. *el-Müstedrek*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1995.
- Hayta, Mustafa. "Ayakları Mesh Etmenin Vâcip Olduğuna Dair Bir Risale". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2018), 147-159.
- Hillî, el-Hasen b. Yûsuf b. Mutahhir el-. *Muhtelefî's-Şîa fî Ahkâmi's-Şeria*. thk. Merkezü'l-Ebhâs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye. 9 Cilt. Beyrut: Mektebü'l-İ'lâmî'l-İslâmî, 1412.
- Huveyzî, Abd Ali b. Cumu'a el-Arûsî el-. *Tefsîru Nûri's-sekaleyn*. thk. Ali Âşûr. 8 Cilt. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 1422/2001.
- İbn Abdilberr, Cemâluddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî. *el-İstizkâr*. thk. Sâlim Muhammed Atâ. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz. *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhu Tenvîri'l-epsâr*. thk. Abdülmecîd Tu'me. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1436/2015.

- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelûsî. *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfî Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'lilmiyye, 1422/2001.
- İbn Bâbeveyh, Ebû Ca'fer Şeyh Sadûk Muhammed b. Ali el-Kummî. *Men lâ yehduruhü'l-fakîh*. Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî li'l-Metbûât, 1426/2005.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr (öl. 235/849). *el-Musannef*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1988.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Fethü'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Nazar Muhammed el-Feryâbî. 17 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 4. Basım, 1432/2011.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed ez-Zâhirî. *el-Muhallâ bi'l-eser*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî el-Kurtubî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Mahmûd Hâmid Osmân. 8 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1426/2005.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İsmâîl. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Riyâz Abdullah Abdülhâdî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/2000.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed el-Makdisî. *el-Muğnî*. 8 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1429/2008.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Şuayb Arnavût vd. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1. Basım, 1430/2009.
- İbn Rüşd el-Cedd, Ebu'l-Velîd el-Kurtubî. *el-Mukaddimâtü'l-mümehtidât*. 2 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002.
- İbn Rüşd el-Cedd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed. *el-Beyân ve't-tahsîl*. thk. Muhammed Hacî vd. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1988.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed İbrâhîm el-Hıfnavî. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1433/2011.

- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs el-. *ez-Zehîra*. thk. Muhammed Hacî vd. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1415/1994.
- Kâsânî, Alâüddin Ebü Bekr İbn Mesûd el-. *Bedâiu's-sanâi fî tertîbi's-şerâi'*. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1426/2005.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-. *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 10 Cilt. Mısır: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, ts.
- Kaya, Remzi. "Kıraat Açısından Abdest Ayeti". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (1993), 255-266.
- Kerâcîkî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Ali el-. *el-Kavlü'l-mübîn an vücûbi meshi'r-ricleyn*. thk. Ali Mûsâ el-Ka'bî. Kum: Müessesetü Âli'l-Beyt li İhyâi't-Türâs, 1419/1998.
- Koç, Mehmet Akif. "Taberi Tefsir'ini Anlamak Üzerine - I". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (01 Nisan 2010), 79-92.
- Kurtubî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Ammâr Zekî el-Bârûdî ve Hayrî Saîd. 20 Cilt. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfîkiyye, ts.
- Küleynî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb el-. *Fürûu'l-Kâfi*. Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî li'l-Metbûât, 1426/2005.
- Mâlik b. Enes, Ebü Abdillâh Âmir el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1406/1985.
- Mâtürîdî, Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed el-. *Te'vilâtü Ehli's-sünne*. thk. Mecdî Bâsillûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1425/2005.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-. *el-Hâvi'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Muavvaz. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999.
- Mehdî Lidînillâh, Ahmed b. Yahyâ b. Murtezâ. *el-Bahru'z-zehhâr el-câmi' li mezâhibi ulemâi'l-emsâr*. thk. Muhammed Muhammed Tâmir. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.

- Melâyirî, İsmâîl el-Ma'zî el-. *Câmi 'u ehâdîsi 'ş-Şîa fî ahkâmi 'ş-Şerîa*. ed. Âgâ Hüseyin et-Tabâtîbî el-Bürûcirdî. 31 Cilt. Kum: Matbaatü'l-Mehr, 1414/1993.
- Meylânî, Ali el-Hüseyinî el-. *el-Mesh ale'r-ricleyn fî'l-vudû'*. Kum: Merkezi'l-Ebhâs ve'l-Akâidiyye, 1379/1959.
- Muhaysin, Muhammed Sâlim el-. *el-Hâdî şerhu Tayyibeti'n-neşr fî'l-kirâati'l-aşr*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1417/1997.
- Müfîd, eş-Şeyh Muhammed b. Muhammed el-Ukberî. *el-Mesh ale'r-ricleyn*. thk. Mehdî Necef. Kum: Müessesetü Âli'l-Beyt, 1. Basım, 1413/1991.
- Müslim, Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, ts.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Mısırî en-. *İ'râbü'l-Kurân*. 5 Cilt. Beyrut: Dârul-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Nesaî, Ebû Abdurrahman el-Horasânî en-. *es-Sünen*. thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde. Halep: Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1406/1986.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-. *Şerhu Sahîhi Müslim*. thk. Halîl Me'mûn Şeyhâ. 18 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1431/2010.
- Okcu, Abdülmecit. "Taberî Tefsirinde Abdest Ayetinin Yorumu ve Taberî'nin Konuyla İlgili Görüşleri Üzerine Bazı Mülâhazalar". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (30 Haziran 2003).
- Özek, Ayşe Ulya. *Mâide sûresi 6. Ayet Bağlamında Ayağa Mesh Meselesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. 2013.
- Özpinar, Ömer. *Şîh Hadîs Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-. *et-Tefsîru'l-kebîr*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1417/1997.
- Serahsî, Şemsüddîn Ebû Bekr es-. *el-Mebsût*. thk. Halîl Muhyiddîn el-Meys. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1431/2010.

- Sofuoğlu, M. Cemal. “Şîa-i İmamiye'nin Hadîs Anlayışı”. *Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, (13-15 Şubat 1993: İstanbul), 1993, 258-287.
- Şâfîî, Muhammed b. İdrîs eş-. *el-Ümm*. thk. Rif'at Fevzî Abdülmuttalib. 11 Cilt. Dâru'l-Vefâ, 2001.
- Şâtîbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ el-Mâlikî eş-. *el-Muvâfakât fî usûli's-Şerî'a*. thk. Abdullâh Dirâz. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1427/2006.
- Şemmâhî, Âmir b. Ali eş-. *Kitâbü'l-İzâh*. 4 Cilt. Umman: Vizâratü't-Türâs ve's-Sekâfe, 6. Basım, 1439/2018.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali eş-. *İrşâdü'l-fuhûl*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1432/2011.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali eş-. *Neylü'l-evtâr min esrâri Münteka'l-ahbâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1424/2004.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî eş-. *el-Mühezzeb*. 3 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995.
- Tabatâbî, Muhammed Hüseyin et-. *el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 22 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî li'l-Metbûât, 1417/1997.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî b. Abdülmecîd. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1403/1983.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-. *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Tabersî, Ebû Ali el-Fadl el-Hasen et-. *Mecmeu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 11 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî li'l-Metbûât, 1425/2005.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Ezdî et-. *Şerhu Meâni'l-Âsâr*. thk. Muhammed Zührî en-Neccâr. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1414/1994.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-. *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*. thk. Şuayb Arnavût. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ et-. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Beşşâr Avvâd. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1419/1998.

- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasen et-. *el-İstibsâr fî mâ uhtulife mine'l-ahbâr*. Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî li'l-Metbûât, 1426/2005.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasen et-. *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kurân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Uğur, Mücteba. "Kur'ân-ı Kerim ve Sünnete Göre Abdestte Ayakların Yıkanması". *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* 3/2 (1989), 16-28.
- Ukberî, Ebü'l-Bekâ Muhibbüddîn el-Hüseyn el-. *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kurân*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Üzüm, İlyas. "Şîa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/116-119. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık, 2010.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 10 Cilt. Eser Neşriyat, 1979.
- Yücel, Fatih. "Zeydiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/331-338. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık, 2013.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-. *Meâni'l-Kurân ve İ'râbüh*. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1998.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1997.
- Zühaylî, Vehbe ez-. *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletüh*. 10 Cilt. Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 1418/1997.
- Zürkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf ez-. *Şerhu'z-Zürkânî alâ Muvattai'l-İmâm Mâlik*. thk. Tâhâ Abdürraûf S'ad. Kahire: Mektebetüs's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1424/2003.